

THEMA

RECHTSSTAAT IN ISLAMITISCHE

ONTWIKKELINGSLANDEN?

Op 19 juni 2009 organiseerde de Teldersstichting – mede naar aanleiding van de publicatie *Rechtsstaat in ontwikkelingslanden? Aspecten van liberale ontwikkelingssamenwerking* van de hand van Joris Voorhoeve – een symposium over de (on)mogelijkheid in islamitische ontwikkelingslanden elementen van rechtsstatelijkheid te bevorderen. In de Lutherse kerk te Den Haag kwamen verschillende subthema's aan bod, zoals de positie van de vrouw binnen de islam en de rechtsstatelijkheid in afzonderlijke landen, waarbij Iran en Indonesië als voorbeeld golden. Een aantal van de tijdens dit symposium gehouden inleidingen is uitgewerkt en opgenomen in het voorliggende nummer van *Liberaal Reveil*. Het symposium werd voorgezeten door prof.dr. Tom Zwart, hoogleraar Rechten van de Mens aan de Universiteit van Utrecht en onder meer curator van de Teldersstichting.

De voorzitter opende het symposium met een korte inleiding op het thema. Hij gaf aan dat er twee stromingen te onderscheiden zijn in de discussie over de mogelijkheid om rechtsstatelijkheid al dan niet van buitenaf te bevorderen in ontwikkelingslanden. Aan de ene kant staan de zogenoemde universalisten. Zij willen dat mensenrecht actief worden bevorderd in ontwikkelingslanden en zijn ervan overtuigd dat dit streven ook succesvol kan zijn. Mensen die worden geboren in de niet-Verlichte culturen hebben ook het recht op individuele vrijheid en de daaruit voortvloeiende concepten als mensenrechten en rechtsstatelijkheid. Aan de andere kant van de discussie bevinden zich de relativisten. Zij vinden universalisten naïef en stellen dat culturen slechts zeer moeizaam en geleidelijk veranderen. Dit veranderingsproces kan niet van buitenaf worden beïnvloed, maar dient van binnenuit door de bevolking zelf te worden bewerkstelligd. Voorzitter Tom Zwart gaf zelf aan te kiezen voor een tussenweg.

Er is een basisset aan universele waarden, waarvan de verwerkelijking in de gehele wereld actief moet worden bevorderd. Daarbij dient echter nadrukkelijk rekening gehouden te worden met de heersende cultuur in het desbetreffende land.

Prof.dr. Jan Michiel Otto, hoogleraar aan de faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Universiteit Leiden en tevens directeur van het Van Vollenhoven Instituut voor Recht, Bestuur en Ontwikkeling, sprak tijdens het symposium over de inzichten waarop wij in Nederland onze standpunten over de (on)mogelijkheid tot rechtsstaatbevordering in islamitische landen baseren. Otto toont zich optimistisch over de mogelijkheden. Hij kwam in zijn toespraak tot de conclusie dat rechtsstaatbevordering van buitenaf wel degelijk tot de mogelijkheden behoort, temeer daar goede juridische ontwikkelingssamenwerking in zijn ogen na enige tijd niet meer van buitenaf werkt, doch gerichte steun verleent aan bepaalde insiders in het systeem. Op die wijze heeft de uiteindelijke uitbouw van binnenuit plaats.

De vraag naar rechtsstaatbevordering werd door dr.mr. Sebastiaan Pompe (verbonden aan het Internationaal Monetair Fonds in Indonesië, waar hij leiding geeft aan een programma op het gebied van juridische hervorming) toegepast op een concrete situatie, de Indonesische. In Indonesië kan het ontstaan van de democratische rechtsstaat geen geleidelijk groeiend natuurlijk proces worden genoemd. Integendeel, de rechtsstaat werd en wordt er hard bevochten. Desalniettemin kan Indonesië inmiddels als een succesverhaal worden beschouwd, het is één van de weinige voorbeelden van een land dat zich van mislukking wist op te werken naar succes. Internationaal dankt het land daar ook zijn erkenning aan, wat blijkt uit bijvoorbeeld de steeds centralere positie van Indone-

sië binnen de G20. Pompe ging in zijn bijdrage de lessen na die het Westen kan leren uit het Indonesische succes.

President-curator van de Teldersstichting, prof.mr.dr. Frits Bolkestein, legde in zijn bijdrage het verband tussen rechtsstatelijkheid en andere vormen ontwikkelingshulp, zoals financiële investeringen gericht op economische ontwikkeling van de landen. Bolkestein is van mening dat de vraag niet dient te zijn of ontwikkelingslanden behoefte hebben aan buitenlandse steun, doch op welke wijze deze steun het beste kan worden verleend. Daarbij mag niet worden vergeten dat juist economische ontwikkeling in deze landen van groot belang is. Passend bij het thema ontving de redactie een bijdrage – los van het symposium – over de kans van slagen van ontwikkelings samenwerking. De auteur stelt de in Nederland dogmatisch gehanteerde norm om 0,7% van het Bruto Nationaal Inkomen te reserveren voor ontwikkelingshulp ter discussie. Anders dan Joris Voorhoeve die in zijn rapport de noodzaak van deze norm nog eens heeft bekrachtigd, is de auteur van mening dat niet een bepaalde norm doorslaggevend moet zijn, doch de effectiviteit van de geboden hulp. Onderzoek toont echter aan dat deze nogal eens wat te wensen overlaat.

Tot slot gingen publiciste Nahed Selim en diplomate Petra Stienen tijdens het symposium in op de positie van de vrouw binnen de islam. Tijdens de twee inleidingen kwam daarbij een contrair beeld naar voren. Selim (tolk/vertaalster en auteur van diverse boeken over de positie van de vrouw in de islam) ging uitvoerig in op de Islamitische Verklaring van de Rechten van de Mens. In deze verklaring wordt aan vrouwen weliswaar een gelijke positie toegedicht als aan mannen, doch voor de uitwerking van haar rechten wordt vervolgens doorverwezen

naar de sharia. Selim deed aan het einde van haar lezing een oproep voor een waarlijk Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, eentje die ook in islamitische landen wordt gebruikt. Petra Stienen putte voor haar verhaal over de positie van de vrouw in islamitische landen uit haar tijd als diplomate in de Arabische wereld. Zij schetst een sterk tweezijdig beeld. Enerzijds zijn islamitische vrouwen veel opener dan wij denken en lopen ze bijvoorbeeld inzake seksualiteit tegen dezelfde problemen aan waar ze onderling ook over discussiëren. Anderzijds wordt deze openhartigheid binnenshuis niet vertaald naar een publieke oproep voor meer vrouwenrechten. Stienen wees er tot slot op dat de discussie over vrouwenrechten alleen volledig gevoerd kan worden als ook de mannen daarbij worden betrokken.

Het rapport *Rechtsstaat in ontwikkelingslanden? Aspecten van liberale ontwikkelingssamenwerking* van Joris Voorhoeve is te bestellen bij de Teldersstichting door € 15,- over te maken op rekeningnummer 514617462 te name van de Teldersstichting in Den Haag, onder vermelding van 'geschrift 105'. Gelieve daarnaast uw bestelling aan ons door te geven per post, email, telefoon of fax onder vermelding van uw naam en adres, zodat wij u het boekje kunnen toesturen. Toezending geschiedt na ontvangst van de betaling.

Prof.mr.B.M.Teldersstichting
Koninginnegracht 55a
2514 AE Den Haag
Tel. 070-3631948
Fax. 070-3631951
info@teldersstichting.nl

RECHTSSTAATBEVORDERING IN MOSLIMLANDEN

JAN MICHIEL OTTO

INLEIDING

Discussies over ontwikkelingssamenwerking en over de moslimwereld hebben gemeen dat ze beide over een onnoemelijk breed onderwerp gaan. Maar weinigen hebben een goed overzicht, dus de meeste sprekers brengen dan losse anekdotes naar voren om vervolgens op basis daarvan een totaalbeeld te schetsen of alleen maar te suggereren. Beide onderwerpen hebben bovendien gemeen dat discussies hierover zozeer zijn gepolariseerd dat men in debatten snel gerekend wordt tot ofwel de optimisten ofwel de sceptici.

Vandaag gaat het over *juridische* ontwikkelingssamenwerking, met name in de moslimwereld. Juist over het nut en het effect van deze relatief jonge tak van ontwikkelingssamenwerking, is veel debat, met name in de Verenigde Staten. Davis en Trebilcock publiceerden vorig jaar een uitgebreid overzichtsartikel getiteld 'The relationship between law and development, optimists versus skeptics.' Zij concluderen daarin op grond van de literatuur het volgende: 'We argue that although there are some reasons for optimism about the potential impact of legal reform upon development, the relevant empirical literature is inconclusive on many important issues and counsels caution about the wisdom of continuing to invest substantial resources in promoting legal reform in developing countries without further research that clarifies these issues'.

De heer Bolkestein schetst in zijn voorwoord bij Voorhoeve's rapport de auteur als een optimist, en laat zichzelf daarbij als een scepticus kennen. Deze tegenstelling roept de vraag op, op welke inzichten wij in Nederland onze standpunten over juridische ontwikkelingssamenwerking baseren: welke ervaring hebben wij eigenlijk op dit gebied?

JURIDISCHE ONTWIKKELINGSSAMENWERKING
Internationaal gezien was Nederland in 1984 met zijn

door het ministerie van Buitenlandse Zaken gefinancierde programma voor juridische samenwerking met Indonesië een pionier op dit terrein. De politieke verantwoordelijkheid hiervoor werd destijds genomen door VVD-minister Eegje Schoo die subsidie toekende aan een stichting, de Raad voor Juridische Samenwerking met Indonesië. Het eerste bestuur van deze Raad, waarvan ik deel uitmaakte, ontwierp deelprogramma's voor wetgeving, rechtspraak, universitaire samenwerking en juridische informatievoorziening. Het programma bestreek zowel de grote rechtsgebieden – staats- en bestuursrecht, burgerlijk recht, handelsrecht, strafrecht, internationaal publiekrecht – als de belangrijkste rechtsinstellingen, legal institutions in het internationale jargon. De vraag was groot, het geld was voorhanden, maar wij moesten de opzet helemaal zelf bedenken; er waren geen voorbeelden, nationaal noch internationaal. Zo bouwden wij in Nederland aan de aanbodzijde van de juridische ontwikkelingssamenwerking een opmerkelijke voorsprong op in kennis en ervaring. In de Raad participeerden vertegenwoordigers van juridisch Nederland. Met een grote gezamenlijke inzet heeft Nederland toen vele honderden Indonesische juristen – rechters, wetgevers, bestuursambtenaren, advocaten, docenten en andere groepen – trainingen gegeven en stages verleend. Er werd ook geadviseerd over wetsontwerpen, er werden organisatieadviezen aan rechtbanken gegeven, er werd geholpen het juridisch onderwijs en onderzoek te verbeteren, en er waren bibliotheek- en documentatieprojecten. Na acht jaar samenwerking sneuvelde in maart 1992 dit programma toen president Suharto de ontwikkelingsrelatie met Nederland opzegde naar aanleiding van onwelkome kritiek op de mensenrechtensituatie in Oost-Timor.

Inmiddels begon de juridische ontwikkelingssamenwerking internationaal een grote vlucht te nemen. In de

jaren negentig in de voormalige Sovjet-Unie droeg Nederland wederom veel bij aan de transformatie en verbetering van rechtssystemen²; daarna in EU-toetredingslanden, en vervolgens in allerlei landen in Azië en Afrika. Daarbij speelde en speelt de rechtsopvolger van de Raad voor Juridische Samenwerking met Indonesië, het Center for International Legal Cooperation geheten, kortweg CILC, een belangrijke rol. Sinds de jaren negentig zijn *Good Governance* en *Rule of Law* (het Engelse equivalent van ons rechtsstaatbegrip) nieuwe hoofdthema's geworden van de internationale ontwikkelingsamenwerking. Vele internationale organisaties richtten zich hierop, en Nederland werd links en rechts ingehaald. Tienduizenden juristen zijn inmiddels wereldwijd betrokken bij juridische ontwikkelingsprojecten. De programma's gaan soms door het leven onder de naam 'Law-and-Development', dan weer als 'International legal co-operation', en tegenwoordig vooral onder de titel 'Rule-of-Law Promotion', in goed Nederlands: bevordering van de rechtsstaat.

Na de explosie van projecten kwamen, zoals altijd in de ontwikkelingssamenwerking, de roep om bezinning en de kritiek.³ Is de hulp niet te veel op het juridisch onderwijs gericht geweest? Laten we dan nu de landen helpen met goede nieuwe wetten te maken. Is de hulp niet te veel op nieuwe wetgeving gericht geweest? Laten we dan nu meer aandacht besteden aan *institution building* en implementatie! Is de hulp niet teveel gericht geweest op de rechtbanken? Laten we dan nu meer aandacht besteden aan de toegang van de bevolking tot het recht – *Access to Justice* en *Justice for the Poor* in het vakjargon van UNDP en Wereldbank – en een verandering in lokale machtsverhoudingen die de rechtsstaat blokkeren – *Legal Empowerment*. Richt de hulp zich niet te veel op het recht van de staat? Laten we ons dan nu meer richten op het inheemse recht van de lokale bevolking, zoals de Gacaca-rechtbanken in Rwanda, het gewoonterecht in Ghana, en de religieuze rechtbanken in Indonesië. Het is in de juridische ontwikkelingsamenwerking een ware kunst geworden om van elke beleidsmode het goede te bewaren. Daartoe heeft men wel solide praktische en analytische kennis nodig van deze sector.

Ontwikkeling in brede zin – dus niet alleen economische groei maar ook veiligheid, sociale rechtvaardigheid, milieubescherming, volksgezondheid, waterbeheer – kan niet zonder goed bestuur. Daarover bestaat nu wel inter-

ationale consensus. En goed bestuur in brede zin omvat staatsopbouw, een zekere democratisering, een capabele overheid, en ... een behoorlijk rechtssysteem; ook daarover bestaat internationale consensus. Het rapport van professor Voorhoeve sluit aan bij die consensus. Maar hoe ziet goed bestuur in moslimlanden er dan uit? Zijn daar wel behoorlijke rechtssystemen, en laten die rechtssystemen, waarin de sharia een rol speelt, zich eigenlijk wel versterken in de richting van de Rule of Law, de rechtsstaat?

SHARIA EN NATIONAAL RECHT IN DE MOSLIMWERELD

In de publieke opinie in Nederland overheerst het idee dat 'de' sharia één bepaald stelsel is van precieze regels die exclusief bindend zijn voor elke moslim – onveranderlijk vanwege hun goddelijk karakter – , en die in de woorden van Pim Fortuyn een onoverbrugbare kloof vertonen met de mensenrechten die het hart vormen van onze rechtsstaat.⁴ Verder zijn velen gealarmeerd door de gedachte dat de invloed van die sharia wereldwijd steeds groter wordt. Dit alles berust voornamelijk op misvattingen.

Achter het woord sharia gaan namelijk vele verschillende opvattingen over de sharia schuil, vele verschillende sharia's, van heel abstracte opvattingen tot heel concrete, van historische tot hedendaagse, van de meest orthodoxe tot de meest liberale; van An-Na'im's sharia die thuishoort in een seculiere staat⁵ tot Feldman's sharia die de kern zou moeten vormen van wat hij de nieuwe islamitische staat noemt⁶, van de sharia van schriftgeleerden tot de sharia van parlementen of koningen, van de sharia van een districtsrechter tot de sharia van een federaal sharia-hof, van de sharia van Shirin Ebadi, Iraans mensenrechtenadvocaat en winnaar van de Nobelprijs voor de Vrede, tot de sharia van Geert Wilders, Nederlands' beste politicus van 2007 volgens kenners van het Binnenhof.

Verreweg de meeste regels van de sharia zijn voor uiteenlopende interpretatie vatbaar en omstreden. Maar over één ding zijn de meeste moslims het erg eens, namelijk over het grote belang van de sharia. Zij zien die sharia als Gods plan voor de mensheid. En omdat God goed, rechtvaardig en genadig is, is de sharia dat dus ook. Maar wat betekent dat nu in concreto? Welke sharia-normen en welke interpretaties daarvan hebben een plaats gekre-

gen in de nationale rechtssystemen van moslimlanden: abstracte of concrete normen? Klassieke of hedendaagse? Orthodoxe of liberale? Wie maakt daarbij de keuzes, hoe ligt het politieke krachtenveld, en, *last but not least*, wat zijn de opvattingen over de sharia van de meeste gewone mensen in de moslimwereld?

Om te beginnen met deze laatste vraag, over de publieke opinie in de moslimwereld, tot voor kort moesten wij het met beperkte, vaak anekdotische antwoorden doen. Maar de methodologie en techniek van massale opiniepeilingen van bureaus als Gallup en Pew staan niet stil. Zo hebben we nu het onderzoek van Gallup uitgevoerd onder tienduizenden inwoners van meer dan 36 moslimlanden, gepubliceerd in het verrassende boek *Who Speaks for Islam. What a Billion Muslims Really Think*, gepubliceerd in 2007.⁷ Deze studie laat inderdaad zien wat de overgrote meerderheid van de moslims wil, en dat is a) de sharia invoeren, maar dan wel b) aan vrouwen dezelfde rechten geven als aan mannen, en c) wetten niet laten voorschrijven door religieuze schriftgeleerden maar door democratisch gekozen politici. Hieruit valt geen andere logische conclusie te trekken dan dat de sharia die de meeste moslims voorstaan een moderne versie is, die gelijkheid van man en vrouw verkiest boven ongelijkheid, en democratie boven theocratie. Deze werkelijkheid wordt de laatste jaren bevestigd door vele verkiezingsuitslagen zoals die in Indonesië, Maleisië, Pakistan en Marokko, waarin puriteinse moslimpartijen aan het kortste eind trekken. De verkiezingsuitslag in Iran van zomer 2009 vormt in deze reeks een uitzondering, zij het dat deze uitslag omstreden is en heeft laten zien dat de strenge, orthodoxe islamitische republiek die 30 jaar geleden werd gesticht, nu onder grote druk staat.

De maatschappelijke en politieke werkelijkheid in de moslimwereld is complex, maar bijna overal vormt de strijd tussen gematigden en puriteinen een belangrijke dimensie daarvan. Toch heeft de publieke opinie weinig weet van de voortdurende *ups* en *downs* in deze strijd, van de tegengestelde opvattingen over de positie van de islam binnen het staatsverband, en over de gewenste interpretaties van de sharia. Zelfs de doorgaans zo goed geïnformeerde en genuanceerde rechters van het Europese Hof voor de Rechten van de Mens hebben daarmee onvoldoende rekening gehouden. Zij oordeelden, in een

zaak in 2003 over de Turkse Refapartij, dat sharia onverenigbaar is met democratie, zich daarmee ongewild scharend achter een puriteinse interpretatie van sharia, en lijnrecht tegenover de gematigder interpretaties die kenmerkend zijn door de meeste moslims en hun regeringen worden aangehangen.

Vaak wordt gedacht dat de invloed van puriteinse interpretaties van de sharia op nationale wetten in de moslimwereld de laatste 20 jaar drastisch is toegenomen. Deze stelling wordt bijvoorbeeld geponeerd in een rapport uit 2005 van Freedom House⁸, dat in dit verband spreekt van de verspreiding van de 'extreme sharia'. Het meer systematische en meer omvangrijke onderzoek dat sinds 2004 in Nederland is uitgevoerd, deels in opdracht van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR), komt tot een andere conclusie.⁹ Uit de vergelijkende studie naar het recht van twaalf moslimlanden blijkt dat de radicale islamisering van het recht die begon in Iran (1979), Pakistan (1979) en Soedan (1983) na 1985 in de meeste moslimlanden niet heeft doorgezet maar eerder is teruggelopen. Weliswaar zagen we die radicalisering nog wel terugkomen in Afghanistan onder de Taliban (1996-2001) en in Noord-Nigeria (2000), maar daar staat veel tegenover. Zo signaleerde de studie een opmerkelijke liberalisering van het familierecht in Egypte, Marokko, Pakistan; en zelfs in Iran werd een deel van de orthodoxe familierechtsbepalingen in het Burgerlijk Wetboek al weer teruggedraaid.¹⁰ Waar in de moslimwereld gedurende de afgelopen 20 jaar grote constitutionele veranderingen plaatsvonden zoals in Soedan (1998), Indonesië (1999, 2000) en Afghanistan (2004) zagen wij de rol van 'de extreme sharia' in het staatsrecht eerder afnemen dan groeien. Wie het historische deel van onze WRR-studies van 2006 leest, ziet dat de doorwerking van de islamitische revolutie van 1979 in nationale rechtssystemen in veel landen al vanaf het eind van de jaren '80 stagneerde of zelfs terugliep. In de helft van de onderzochte moslimlanden is in het strafrecht überhaupt geen plaats ingeruimd voor wrede lijfstraffen als steniging en amputatie. Waar deze straffen wel in de wet staan, worden ze in de meeste landen zelden of nooit uitgevoerd. Zelfs in het geïslamiseerde rechtssysteem van Pakistan is nog nimmer een steniging of amputatie uitgevoerd op last van de rechterlijke macht. Wanneer lagere rechters dergelijke vonnissen uitspraken, werden deze door de Federal Sha-

ria Court vernietigd.¹¹ Voor stening in Noord-Nigeria geldt hetzelfde. Recent onderzoek van Ostien laat overtuigend zien dat de overheden van de noordelijke islamitische deelstaten nu in hun maag zitten met het islamitische strafrecht, en dat talloze vonnissen niet worden geëxecuteerd. In Soedan is volgens Köndgen¹² al vele jaren geen spoor te vinden van tenuitvoerlegging van steningvonnissen of amputatievonnissen. Het zijn vooral de autocratische terreurregimes van Saoedi-Arabië en in mindere mate van Iran die dit soort straffen als binnenlands repressiemiddel of antiwesters statement zijn blijven uitvoeren. Voor een systematisch overzicht verwijs ik naar mijn WRR-Verkenning *Sharia en Nationaal recht*.¹³

Veel van de kritiek op rechtssystemen van moslimlanden gaat uit van de internationale standaarden van de rechtsstaat, die veel westerse landen ook in de praktijk weten te benaderen. Maar in ontwikkelingslanden – en de meeste moslimlanden zijn dat – is onafhankelijke, onpartijdige integere rechtspraak van staatswege vaak gebrekkig. Omdat de statelijke rechtspraak te wensen overlaait, verkennen donoren nu al enige jaren de mogelijkheden van rechtspraak op gewoonterechtelijke of religieuze basis, in het vakjargon *non-state justice*. In 2008 liet de Australische dienst voor Ontwikkelingssamenwerking Ausaid in Indonesië onderzoek uitvoeren naar het functioneren van de godsdienstige rechtbanken. In Indonesië maken deze rechtbanken, die bevoegd zijn voor familierechtzaken, deel uit van het nationale rechtssysteem en vallen onder het nationale Hooggerechtshof. Het onderzoek concludeerde dat deze islamitische rechtbanken, die een nationaal gecodificeerde versie van de sharia toepassen, toegankelijk en integer functioneren, zeker in vergelijking met de algemene staatsrechtbanken.¹⁴ Bovendien krijgen ze van de procespartijen een hoge waardering, met name van de vrouwen, die er meestal in het gelijk worden gesteld. Uit onderzoek van Shehada naar familierechtpraak in Gaza-stad, bereiken ons soortgelijke berichten over religieuze rechtbanken.

In de meeste ontwikkelingslanden, en dus ook in veel moslimlanden, speelt naast godsdienstig recht het gewoonterecht een belangrijke rol. Welk van beide, godsdienstig recht of gewoonterecht, voldoet nu beter aan internationale Rule-of-Law standaarden? Dit is een kwestie van empirisch onderzoek. Recent onderzoek van Stiles¹⁵ in Zanzibar laat zien dat vrouwen die onder het Afri-

kanse gewoonterecht vrijwel rechteloos zijn, met succes een beroep doen op de islamitisch rechter om eigen rechten te kunnen verwerven. Dit is geen uitzondering. Yassari van het Max Planck Instituut in Hamburg concludeerde enkele jaren terug na veldonderzoek in Afghanistan dat zelfs de meest conservatieve lezing van de sharia nog vrouwvriendelijker was dan het Afghaanse gewoonterecht.¹⁶ Vaak is in het Westen erg weinig bekend over de dagelijkse werkelijkheid van het gewoonterecht in ontwikkelingslanden. Dit recht is vaak nauw verbonden met de macht – en willekeur – van traditionele leiders, met stamconflicten, en geloof in geesten en hekserij. Vrouwen worden vaak gezien als ‘ruilmiddel’ tussen stammen, en in veel gewoonterechtelijke systemen kan de vrouw geen eigendom hebben. Hoe anders is de situatie volgens de sharia, zelfs de klassieke sharia. Het blijkt dus uit nauwkeurige waarnemingen van onderzoekers dat in bepaalde situaties de sharia een stap kan zijn – een tussenstap wellicht – op weg naar meer vrouwenrechten.

Het is allemaal geen eenvoudige materie. Recht, politiek, geschiedenis, godsdienst en cultuur zijn nauw verweven. ‘Sharia’ vervult in vele moslimlanden de functie van een politiek wapen, een populistische slogan waarmee de puriteinse oppositie en radicale splintergroepen regeringen plegen aan te vallen. Ook de regeringen van moslimlanden die zelf sterk zijn gericht op modernisering, hebben daarom al vaak compromissen moeten sluiten met ‘rechts’. We zien dat terug in wetgeving en rechtspraak op vier terreinen:

- positie van de vrouw
- positie van religieuze minderheden
- lijfstraffen
- inbreuken op democratie en andere mensenrechten

Er bestaan op deze terreinen in de moslimwereld nog steeds ernstige misstanden. Tegelijkertijd is er veel conflict en dynamiek op het binnenlands strijdtoneel. De geoefende observator kan op verschillende fronten de gematigden en puriteinen hun conflicten zien uitvechten of uitoonderhandelen, binnen of buiten het rechtssysteem. Juridische samenwerking op die terreinen betekent dus dat men een strijdtoneel betreedt, en vraagt veel kennis en inzicht. In de jaren zeventig en tachtig kon men de puriteinen hun grote winsten zien boeken in Libië, Iran, Pakistan, Soedan, veelal ten koste van fundamentele men-

senrechten. Sindsdien, en over de langere termijn gezien, zien we echter meer bewegingen in de richting van de rechtsstaat dan in de tegenovergestelde richting. Dat maakt juridische ontwikkelingssamenwerking met moslimlanden dus niet bij voorbaat onbegonnen werk. Maar behoedzaamheid is geboden. Het verleden heeft geleerd dat al te snelle hervormingen ook grote tegenstand kunnen oproepen en zelfs als een boemerang kunnen werken.

CONCRETE AANKNOPINGSPUNTEN VOOR JURIDISCHE ONTWIKKELINGSSAMENWERKING MET MOSLIMLANDEN

In de meeste moslimlanden, heeft zo'n 90% van het recht zich onafhankelijk van de islam of sharia ontwikkeld. Niemand hoeft zich bijvoorbeeld om de sharia te bekommeren als het gaat om milieurecht, intellectueel eigendomsrecht of vervoersrecht. Hetzelfde geldt in vrijwel alle moslimlanden ook voor meer dan 90% van het burgerlijk recht, strafrecht, en staats- en bestuursrecht. Op al die terreinen biedt het recht van moslimlanden evenveel aanknopingspunten voor juridische samenwerking met Europese rechtssystemen als dat van niet-moslimlanden in Azië en Afrika. Verreweg de meeste moslimlanden hebben trouwens een rechtssysteem dat mede is geworteld in de *Common Law* (Brits) dan wel in 'Continentaal recht' (Frans, Duits of Nederlands). Hierdoor herkennen Westerse juristen vaak veel in deze stelsels. Verder zijn de meeste moslimlanden partij bij tal van internationale verdragen, waaronder mensenrechtenverdragen. Die verbondenheid biedt in de meeste moslimlanden eveneens aanknopingspunten voor samenwerking.

De Teldersstichting heeft de vraag opgeworpen of de rechtsstaat van buitenaf kan worden bevorderd. Goede juridische ontwikkelingssamenwerking werkt echter na enige tijd niet meer *van buitenaf*, maar geeft gericht steun aan bepaalde 'insiders' in het systeem, met afgewogen maatwerk, gebaseerd op veel kennis en ervaring.

De vraag naar juridische ontwikkelingssamenwerking en de concrete mogelijkheden zijn enorm. Ik kan dat al jaren constateren vanuit het Van Vollenhoven Instituut waar ik werk, als bestuurslid van het Center for International Legal Cooperation (CILC), en van de International Development Law Organization (IDLO) in Rome. Alle drie de organisaties werken ook al decennia in de moslimwereld. Vragen uit die landen om assistentie bestrijken

alle elementen van een rechtssysteem: van wetgeving, rechtspraak, openbaar ministerie, advocatuur, rechtshulp, notariaat, kadaster tot juridisch onderwijs en onderzoek. Zij strekt zich uit over alle denkbare rechtsgebieden. Ons Nederlandse aanbod is echter nog niet voldoende ontwikkeld. Vergeleken met Amerikanen, Britten en Australiërs hebben we nog weinig geïnvesteerd in de opleiding van eigen experts in de juridische ontwikkelingssamenwerking, ondanks krachtige aanbevelingen hiertoe van de WRR in 2001 en 2006. Deze roep klinkt inmiddels ook in bredere kring, bijvoorbeeld collega Ellian die eerder dit jaar in *NRC Handelsblad* pleitte voor het opzetten van een juridisch Masterprogramma voor juristen uit Afghanistan, in het Dari.

Internationaal hebben overheden, internationale organisaties en niet-gouvernementele organisaties op het gebied van de mensenrechten al veel waardevols tot stand gebracht. De toezichtcomités van het BuPo-verdrag, het Vrouwenverdrag, en het Folteringenverdrag hebben ook ten aanzien van de moslimwereld belangrijk werk gedaan. Inmiddels hebben vele moslimlanden nationale mensenrechtencommissies. In Den Haag heeft het ministerie van Buitenlandse Zaken een afdeling mensenrechten die er wezen mag. De sectie 'rechtsstaat' op dit ministerie is echter heel klein. Dat is geredeneerd vanuit de praktijk van het recht in ontwikkelingslanden niet zo logisch. Weliswaar spreekt men in Den Haag vaak van *rights-based development* en kan onze assistentie bij versterking van de rechtsstaat soms inderdaad het beste via het mensenrechtenkanaal verlopen, maar dikwijls zal de hulp relevanter, acceptabeler en effectiever zijn als het accent niet op mensenrechten ligt maar op hervorming van familierecht, vermogensrecht, of strafprocesrecht. Overigens heeft minister Verhagen al een poging gedaan om de beide benaderingen te verenigen met het door hem uitgedragen concept van *Human Rights Protection Systems*.¹⁷

Voor succesvolle ontwikkelingssamenwerking is het belangrijk – Voorhoeve heeft erop gewezen in zijn rapport – dat de regering evenwichtige keuzen maakt voor landen en thema's. Een van de kenmerken van de huidige ontwikkelingssamenwerking is de grote aandacht voor conflictgebieden en post-conflictgebieden. Het aantal Rule-of-Law projecten dat bijvoorbeeld over Afghanistan is uitgestort is voor dit zeer moeilijk te besturen land naar mijn mening te groot en te ambitieus. Het ware beter geweest een deel van dat geld te bewaren voor

later, dan wel het te besteden aan de versterking van de rechtsstaat in andere landen.

SLOTOPMERKINGEN

Wie heeft er nu gelijk als het gaat om rechtsstaatbevordering in moslimlanden, de scepticus of de optimist? Ik ben in de loop van de jaren bij tientallen juridische en bestuurlijke ontwikkelingsprojecten betrokken geweest, heb vele voorstellen vooraf beoordeeld, en evaluaties bestudeerd. Sommige projecten waren uitstekend, andere waren rampzalig, de meeste iets daartussen in. Wel viel mij op dat in de echt succesvolle projecten in de juridische ontwikkelingssamenwerking experts optraden met een bijzondere combinatie van kennis. In deze sector zijn blijkbaar mensen nodig die goed op de hoogte zijn van recht en bestuur, en van taal en cultuur, zowel in het land van de donor als dat van ontvanger. Die 'dubbelkenners' zoals ik ze elders noemde¹⁸, bestaan wel, maar het zijn er nog te weinig om de volgende fase van de juridische ontwikkelingssamenwerking vol vertrouwen in te kunnen gaan. Davis en Trebilcock zeggen het in een recent overzichtsartikel over internationale rechtsstaatbevordering als volgt: 'the next frontier is likely to entail a more labor-intensive and context-sensitive analysis of particular legal regimes and institutions – both formal and informal [...]. Reference points for legal reform in many developing countries may not be the legal regimes that prevail in particular developed countries but more appropriate legal arrangements that prevail in other developing countries that share important aspects of the history, culture, and institutional traditions with countries embarking upon such reforms.' Rechtsstaatbevordering, zo volgt uit deze constatering, is een professionele specialisatie geworden, en hiervoor is een adequaat kennisniveau nodig.

De vraagstelling van deze studiedag vermeldt het woord moslimlanden. Tot enkele jaren geleden spraken wij over landen als Egypte, Soedan, Mali, Pakistan of Indonesië doorgaans als 'ontwikkelingslanden'. Nederland lijdt echter sinds tien jaar aan een collectieve, naar ik aanneem, tijdelijke fixatie op de islam, waarin deze godsdienst vooral kwade invloeden worden toegedicht. Hier lijkt even geen kruut tegen gewassen; ik neem aan dat het wel zal overgaan, maar het is grotendeels verloren tijd. De uitvoerige, doorwrochte en genuanceerde regeringsreactie op het WRR-rapport over islamitisch activisme

werd in september 2007 door Geert Wilders weggehoond, en vervolgens door politiek en pers vrijwel onbesproken gelaten: een gemiste kans. Op 28 maart 2008, de dag dat Nederland de adem inhield omdat de film van Wilders uitkwam en men heftige reacties in de moslimwereld vreesde, stond op de webpagina van de *Jakarta Post*, één van Indonesië's belangrijke kranten: 'Islam recognizes homosexuality.' Het betrof een verslag van een symposium van diverse moslimorganisaties in Jakarta. Geen krant in Nederland besteedde er aandacht aan. We moesten kennelijk liever nog maar een tijdje in de Waan van Wilders blijven.

Iets constructievers om mee te eindigen. Wanneer het initiatief van de liberale burgemeester Van Aartsen om een nieuw Haags Institute for Global Justice te vormen doorgang vindt, en dit werkelijk een nationale koepel gaat vormen voor allerlei instellingen op dit gebied, dan hoort hieronder mijns inziens naast een tak voor het internationale recht ook een tweede tak voor de bevordering van de rechtsstaat in ontwikkelingslanden, inclusief mensenrechten. Instituten zoals het Hague Institute for the Internationalization of Law (HIIL), het Center for International Legal Co-operation (CILC), het Center for Judicial Expertise, het Studie- en Informatiecentrum Mensenrechten (SIM) en het Van Vollenhoven Instituut voor Recht, Bestuur en Ontwikkeling, zouden daarin een rol kunnen spelen, in onderlinge afstemming. Immers, ons land is niet gebaat bij versnippering en verdwijning van waardevolle wetenschappelijke en praktijkkennis van deze sector waarin immers veel is geïnvesteerd. Waarom zou de Nederlandse juridische ontwikkelingssamenwerking zich de kaas helemaal van het brood laten eten door overheden, ondernemingen en non-gouvernementele organisaties uit andere landen? Want de vraag naar bevordering van de rechtsstaat blijft, en blijft groeien, en Nederland dient om vele redenen daarop een goed antwoord te bieden.

Prof.dr. J.M. Otto is hoogleraar aan de Faculteit der Rechtsgeleerdheid, Universiteit Leiden, en directeur van het Van Vollenhoven Instituut voor Recht, Bestuur, en Ontwikkeling.¹⁹

NOTEN:

- 1 K. Davis, and M. Trebilcock, 'The Relationship between Law and Development: Optimists Versus Skeptics' (2008), *New York University Law and Economics Working*

- Papers. Paper 133.* http://lsr.nellco.org/nyu_lewp/133.
- 2 Zie bijvoorbeeld over de succesvolle Nederlandse advisering over een nieuw Russisch Burgerlijk Wetboek: F. Feldbrugge, 'The Codification Process of Russian Civil Law', in J. Arnscheidt, (e.a.), eds., *Lawmaking for Development. Explorations into the Theory and Practice of International Legislative Projects*, Leiden, 2008, pp. 231-144; en W. Snijders, 'The Russian Experience: A Dutch Perspective on legislative collaboration', in: J. Arnscheidt (e.a.), eds., *Lawmaking for Development. Explorations into the Theory and Practice of International Legislative Projects*, Leiden, 2008, pp. 245-254
 - 3 Naast het toonaangevende boek van T. Carothers, ed., *Promoting the Rule of Law Abroad, In search of knowledge*, Washington D.C., 2006 zijn er sinds 2000 verschillende werken verschenen die beoogden de stand van zaken op te nemen in de sector van *Rule-of-Law promotion* ofwel *law reform*, zoals bijvoorbeeld E.G. Jensen and T.C. Heller, *Beyond Common Knowledge, Empirical Approaches to the Rule of Law*, Stanford, 2006; T. Lindsey, ed., *Law Reform in Developing and Transitional States*, London, 2007; D.M. Trubek and A. Santos, eds., *The New Law and Economic Development, A Critical Appraisal*, Cambridge, 2006.
 - 4 W.S.P. Fortuyn, *Tegen de islamisering van onze cultuur: Nederlandse identiteit als fundament*, Utrecht, 1997.
 - 5 De Soedanese mensenrechtenjurist Abdullahi An-Na'im, thans hoogleraar aan Emory University in de Verenigde Staten, is een van de voornaamste denkers over de verhouding tussen rechtsstaat en sharia. In zijn recente boek over de toekomst van de sharia pleit hij voor seculiere staten in de moslimwereld, waarbij de sharia een inspiratiebron vormt voor politieke idealen maar geen bron van statelijk recht. Zie: A. An Naim, *Islam and the Secular State. Negotiating the Future of Shari'a*, Cambridge, 2008.
 - 6 Noah Feldman, hoogleraar aan de rechtenfaculteit van Harvard, adviseerde de Amerikaanse regering over de constitutie van Irak na 2003, met name over de rol van de sharia in het nieuwe nationale recht. In het boek dat hij daarna publiceerde beschrijft hij de roemrijke geschiedenis van 'Islamic justice' in klassieke moslimrijken, waar de geestelijkheid zorgde voor de *checks and balances* jegens de vorst. Nu in moderne moslimstaten de geestelijkheid is gemarginaliseerd, zijn de regimes autocratisch geworden. Tegen die achtergrond bepleit Feldman beleidsexperimenten met een nieuwe Islamitische staat, opnieuw gebaseerd op 'Islamic justice'.
 - 7 J.L. Esposito and D. Mogahed, *Who speaks for Islam? What a billion Muslims really think*, New York, 2007.
 - 8 P. Marshall, ed., *Radical Islam's rules: The worldwide spread of extreme Shari'a law*, Lanham, MD, 2005.
 - 9 Zie: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Ontwikkelingsbeleid en goed bestuur*, Rapport 58, Den Haag, 2006; J.M. Otto, *Sharia en nationaal recht. Rechtssystemen in moslimlanden tussen traditie, politiek en rechtsstaat*, Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid Verkenningen 11, Amsterdam, 2006; M. Berger, *Klassieke sharia en vernieuwing*, Amsterdam, 2006; en J.M. Otto, A. Dekker en L. van Soest-Zuurdeeg, red., *Sharia en nationaal recht in twaalf moslimlanden*, WRR Webpublicatie 13, Amsterdam, 2006.
 - 10 A.J. Dekker, en M. Barends, 'Sharia en nationaal recht in Iran', in: J.M. Otto, A. Dekker en L. van Soest-Zuurdeeg, red., *Sharia en nationaal recht in twaalf moslimlanden*, Amsterdam, 2006; en Z. Mir Hosseini, en A. Dekker (forthcoming), *Sharia and National Law in Iran*, in J.M. Otto, red., *Sharia and National Law in the Muslim World*, Leiden, 2010.
 - 11 M. Barends, en J.M. Otto, 'Sharia en nationaal recht in Pakistan', in: J.M. Otto, A. Dekker en L. van Soest-Zuurdeeg, red., *Sharia en nationaal recht in twaalf moslimlanden*, Amsterdam, 2006.
 - 12 O. Köndgen, 'Sharia en nationaal recht in Soedan', in J.M. Otto, A. Dekker en L. van Soest-Zuurdeeg, red., *Sharia en nationaal recht in twaalf moslimlanden*, Amsterdam, 2006. De auteur baseert zich onder andere op de hoofdstukken over Soedan in de jaarlijkse 'Country Reports on Human Rights Practices' van het Amerikaanse Department of State.
 - 13 Otto, *Sharia en nationaal recht. Rechtssystemen in moslimlanden tussen traditie, politiek en rechtsstaat*.
 - 14 C. Sumner, *Providing Justice to the Justice Seeker. A Report on the Indonesian Religious Courts, Access and Equity Study - 2007*, Jakarta, 2008.
 - 15 E. Stiles, *An Islamic Court in Context: An Ethnographic Study of Judicial Reasoning*, New York, 2009.
 - 16 N. Yassari, en H. Saboory, 'Sharia en nationaal recht in Afghanistan', in: J.M. Otto, A. Dekker en L. van Soest-

- Zuurdeeg, red., *Sharia en nationaal recht in twaalf moslimlanden*, Amsterdam, 2006.
- 17 Ministry of Foreign Affairs, *Strengthening the National Human Rights Protection System*. Manual for EU Embassies. The Hague: Ministry of Foreign Affairs, Human Rights Division, 2009.
- 18 J.M. Otto, 'Ontwikkelingssamenwerking en goed bestuur', *Internationale Spectator*, 51, nummer 4, 1997, pp. 223-229
- 19 Het Van Vollenhoven Instituut is vernoemd naar prof. mr. C. van Vollenhoven die in de eerste decennia van de vorige eeuw baanbrekend onderzoek uitvoerde en onderwijs gaf aan de toekomstige bestuursambtenaren en rechters van Nederlands-Indië, over staats- en bestuursrecht, en over het traditionele recht van Nederlands-Indië, het adatrecht, waarin hij mede begreep het islamitisch recht.

GOED BESTUUR EN JURIDISCHE ONTWIKKELINGSSAMENWERKING IN INDONESIA

SEBASTIAAN POMPE

INLEIDING

Indonesië heeft zich sinds de economische crisis in Azië en de val van het militaire regime in 1998 ontwikkeld van een militaire machtsstaat tot een democratische rechtsstaat. Het land heeft directe en open verkiezingen, grondwettelijk gewaarborgde grondrechten, een onafhankelijke rechtspraak. In haar bekende jaarrapport omschreef het Freedom House Indonesië als 'the only free and fully democratic state' in Zuid Oost Azië.¹

Indonesië is een bijzonder geval in de moderne internationale context. Eén van de belangrijkste uitdagingen in deze tijd is immers 'The Second Act of Victory' zoals een recente studie binnen het State Department het proces noemt over hoe een democratische rechtsstaat te vestigen in '(semi) failed states' zoals een Irak, Afghanistan, Bosnië, Gaza, Somalië. Ook Nederland investeert lijf en goed in dit proces. Voor deze landen blijft die tweede victorie buiten bereik: de verwezenlijking van stabiliteit, democratie en rechtsstaat in falende staten blijft een proces waarop geen greep is. Indonesië is één van de weinige gevallen van een land dat zich heeft opgewerkt van een '(semi)failure' tot een succes. Het is tegen de achtergrond van Irak en Afghanistan, en tegen de achtergrond van de Indonesische drama's van 1998, dat *The Economist* in September 2009 Indonesië neerzet als 'almost a miracle'.²

Inderdaad was Indonesië in 1998 hard op weg naar een Afgaans, of Pakistaan scenario, en werd het voortbestaan van het land openlijk in twijfel getrokken: '[...] in 1998 the very integrity of the country seemed in doubt'.³ Tussen 1998 en 2002/3 onderging Indonesië een belangrijke financiële crisis die leidde tot de instorting van het militaire regime en tot op zekere hoogte het centraal bestuur, een instorting van de banksector, enorme terugloop van investeringen en toename van werkloosheid.

Kort daarop volgde een dramatisch afscheidingsconflict met Oost-Timor en een burgeroorlog in Aceh, een tsunami met 150.000 doden en twee belangrijke aardbevingen. Dan volgden de Molukken of Sulawesi/Poso, die nauwelijks van een burgeroorlog waren te onderscheiden.⁴ De rampen legden een enorme belasting op het sociaal, politiek en economisch bestel en het toekomstbeeld was uiterst somber.⁵ Ze vormden wel zovele redenen om een politiek veranderingsproces stop te zetten, te meer omdat bij rampen altijd een zwaar beroep moet worden gedaan op het leger, terwijl juist het leger in de voorziene politieke hervormingen het zwaarst zou worden gekortwiek.

De herconstituering van een nationaal politiek bestel voor Indonesië was niet slechts een keuze tussen militair en democratie. Het land moest het hoofd bieden aan de verleidingen van een theocratische utopie, en godsdienstig extremisme beteugelen. Ongelukkige voorbeelden van doorgeslagen lokale regelgeving, bomaanslagen in Bali en Jakarta, en hier en daar opvlammende lokale intolerantie duidt op de aantrekkingskracht van alternatieve, of godsdienstige leest geschoeide, modellen in bepaalde delen van de maatschappij.

De Indonesische geschiedenis van de laatste tien jaar met een achtergrond van economische crisis, natuurrampen en burgerstrijd, ideologische concurrentie van een politiek rechts of theocratisch absolutisme en een voortdurende sabotagecultuur door gevestigde belangen en het grote geld maakt de Indonesische prestatie uitzonderlijk. De democratische rechtsstaat in Indonesië was geen gestaag natuurlijk proces, het kwam tegen een stroom van ellende. En evenmin was het een 'default option', iets wat ontstond bij gebrek aan alternatieven. De democratische rechtsstaat is bevochten. En dat wordt zij nog steeds.

Deze prestatie van Indonesië, en de noodzaak haar te koesteren, wordt internationaal steeds meer erkend. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het toegenomen gewicht van dat land in de internationale gemeenschap. Het land schuift gestaag op naar een centralere positie binnen de G20. De Amerikaanse minister van Buitenlandse Zaken Clinton bezocht het land als eerste vlak na haar benoeming. In demografie en geografie is in deze jaren weinig veranderd, en de toegenomen invloed komt door wat het land bestuurlijk heeft bereikt en de wijze waarop het zich internationaal als een verantwoordelijke democratie profileert. Het land verdient opnieuw bekeken te worden, op een wijze die dat toegenomen internationaal belang en gewicht meeweegt. Het is ook zinvol voor Nederland om haar relatie met Indonesië te herijken, en in een breder strategisch perspectief te plaatsen.

[We] need to update our image on Indonesia. Conceptions of Indonesia as a country struggling economically, dysfunctional politically, in turmoil socially and reeling from a never ending series of man-made and natural calamities are now misleading. Indonesia in 2008 is a stable, competitive electoral democracy, with a highly decentralized system of governance, achieving solid rates of economic growth, under competent national leadership, and playing a constructive role in the regional and broader international community.⁶

Zoals iedereen weet is de democratische rechtsstaat in Indonesië, zoals ook elders, *work in progress*. Niemand zal de talloze imperfecties, de uitdagingen, de risico's ontkennen, zeker ook niet iemand als ik die zich de afgelopen vijftien jaar heeft beziggehouden met politiek-institutionele corruptie in dat land. Het is ook zinvol de ontwikkelingen te zien minder in termen van gestage vooruitgang, laat staan van gegarandeerde verworvenheden, en meer in dynamische termen, met terrein dat men wint en verliest. De Indonesische democratische rechtsstaat is geen gegeven, maar vereist een voortdurend engagement. Niemand is zich daarvan meer bewust dan de Indonesiërs die dat engagement vormgeven. Dat engagement wordt uiteindelijk gedragen door de Indonesiërs zelf. Maar ontwikkelingssamenwerking speelt een belangrijke, soms cruciale rol, in hoe dat engagement wordt onderhouden en gerealiseerd. Het wegschrijven van ontwikkelingssamenwerking is een daad van schrijnende naïviteit.

Deze verschillende onderwerpen, met name de

bouwstenen van de Indonesische democratische rechtsstaat, de wijze waarop deze is totstandgekomen in weerwil van zoveel obstakels, en welke in dit alles de rol is geweest van het buitenland (waaronder Nederlandse ontwikkelingssamenwerking), zijn stuk voor stuk onderwerpen van groot belang die meer aandacht verdienen dan ze nu krijgen. Er is merkwaardig weinig bekend over hoe precies in Indonesië de democratische rechtsstaat is ontstaan, of de Nederlandse rol daarin.⁷ De lessen die uit het Indonesische geval kunnen worden getrokken voor bredere toepassing zijn voor gerichte beleidsvorming belangrijk, niet in het minst in Nederland.

Deze beperkte bijdrage gaat niet verder dan het geven van een summier overzicht dat een complexe werkelijkheid zeer partieel en gesimplificeerd weergeeft. Het bestaat uit een samenvatting van de belangrijkste bouwstenen van de democratische rechtsstaat in Indonesië sinds 1998, enkele belangrijke uitdagingen, en de rol van Nederlandse ontwikkelingssamenwerking.⁸ Naar het boek van Joris Voorhoeve hanteer ik daarbij de begrippen Democratie, Rechtspraak en Mensenrechten.⁹

JURIDISCHE VERANDERINGEN SINDS 1998

1. DEMOCRATIE

In april 2009 werden in Indonesië algemene verkiezingen gehouden. Deze verkiezingen waren direct en open. Er deden 38 partijen aan de verkiezingen mee. Negen (9) haalden de kiesdrempel van 2,5%. Er waren 171 miljoen kiesgerechtigden. In juni 2009 werden de presidentiële verkiezingen gehouden. Die zijn ook direct. Indonesië vereist (net als de VS) dat kandidaten voor zowel presidentschap als vice president meedoen. Er waren drie koppels in de race, waaronder een vrouw (Megawati Sukarnoputri). Er zijn nu driemaal open en directe verkiezingen gehouden voor het nationale parlement. Het maatschappelijk engagement is enorm: in 1999 was de opkomst vrijwel 90%, in 2004 83%, met vergelijkbare statistieken voor de presidentiële verkiezingen (2004 eerste ronde 78% tweede ronde 76%). De opkomst in de steden behoorde wereldwijd tot de hoogste voor landen zonder kiesplicht.

Bij iedere ronde schuift het systeem voor parlementaire verkiezingen wat op. In 1999 was het systeem nog proportioneel. Hierdoor behield de oude politieke elite

veelal zijn zetels en ook een belangrijke rol in de politiek. In 2004 werd een districtenstelsel ingevoerd waardoor een deel van de centrale partijcontrole wegviel. Er kwamen meer nieuwe namen binnen, en de verantwoordingslijnen naar de kiezer werden korter. In 2009 moesten partijen binnen ieder district namenlijsten presenteren. Kiezers kunnen dus binnen ieder district een voorkeursstem uitbrengen. Het leidde afgelopen april tot een omwenteling waarin de oude politieke elite werd weggevaagd. Het parlement dat in september 2009 aantrad bestond voor 70% uit nieuwe mensen. Door de veranderingen in het kiesstelsel, met name de directe toegang van de kiezer, vormt zich een geheel nieuwe politieke elite.

De bevoegdheden van het parlement zijn gestaag uitgebreid. Het parlement heeft zeggenschap in een groot aantal benoemingen, een krachtige greep op budget en op de inrichting van de executieve. De president kan niet naar eigen inzicht departementen instellen of afschaffen, dat moet bij wet. Ook zijn benoemingen of voordrachten die in veel landen sterk executief worden aangestuurd, of tot exclusieve bevoegheid van de president/regering behoren, in Indonesië ten minste medebewind (zoals president, Constitutioneel Hof, Gouverneur Central Bank, alle ambassadeursbenoemingen), of zelfs geheel onttrokken aan de executieve (zoals president van het Hooggeerechtshof). Niet alleen heeft het Indonesisch parlement net als vrijwel alle parlementen initiatiefrecht, maar de president kan uiteindelijk een initiatiefwet niet stoppen.

Het spreekt voor zich dat in een land waarin 90% van de bevolking islamitisch is deze godsdienst ook een belangrijk politiek referentiepunt vormt. De effectieve politieke rol is in feite matig, en weerspiegelt de diversiteit en culturele rijkdom in Indonesië, met haar belangrijke godsdienstige minderheden, haar inclusieve of syncretistische opvattingen over godsdienst, en haar traditioneel sterke rol van de vrouw. Het weerspiegelt ook een opmerkelijke rijpheid bij de kiezer. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat partijen wettelijk zijn verplicht om in ieder district minstens 30% vrouwelijke kandidaten te presenteren. Het aantal partijen met een uitgesproken islamitische signatuur bezet 20% van de zetels in het nieuwe parlement, 7% minder dan met de vorige verkiezingen. Ze zijn onderling sterk verdeeld. Het aantal vrouwelijke parlementsliden is gestegen van 10 naar 17%. Een recente

opiniepeiling gaf aan dat 85% van de Indonesische bevolking een islamitische grondslag voor de staat afwijst, en 90% bevestigen hun voorkeur voor een pluralistische inclusieve samenleving.¹⁰

LOKALE DEMOCRATIE & DECENTRALISATIE

Eén van de belangrijkste ontwikkelingen in de afgelopen tien jaar is de decentralisatie en de invoering van lokale democratie. Deze decentralisatie is zeer krachtig en ver gaand ingevoerd. Dat is gebeurd binnen een jaar na de val van het centralistische militaire bewind, met een belangrijke verdere uitwerking in 2004. De veranderingen zijn gecompliceerd en dat Indonesië hierin zo voortvarend is opgetreden is indicatief over de maatschappelijke en politieke druk die dit proces voortdrijft.

Voor de doeleinden van dit beperkte stuk zal ik enkele belangrijke elementen van het decentralisatie pakket puntsgewijs samenvatten:

- o Er zijn 33 regionale en ongeveer 440 lokale overheden ingesteld (dit aantal groeit nog steeds);
- o De lokale overheden, zowel gouverneurs/regenten als lokale raden worden direct gekozen;
- o De bevoegdheden zijn ingrijpend gedevalueerd. De centrale overheid behoudt jurisdictie op slechts zes gebieden: Buitenlandse Zaken, Defensie, Justitie, Binnenlandse Veiligheid, Financien en Belastingwezen (met uitzonderingen); en Godsdienstzaken. Op gebied van Gezondheidszorg, Onderwijs en Transport is er een gedeelde verantwoordelijkheid tussen centrale en lagere overheden.
- o De lagere overheid heeft belangrijke bevoegdheden gekregen op gebieden als Gezondheidszorg, Onderwijs, Milieu, Burgerlijke Stand enz.
- o Er zijn 2,5 miljoen ambtenaren overgeheveld van de centrale naar de lagere diensten.
- o Er is een significante fiscale herschikking, waarbij de sleutel ondermeer afhangt van de lokale contributies.

Het decentralistieproces is van een grote complexiteit, in de logistieke problemen die voortvloeien uit de omvang van de operatie, in de technische-bestuurlijke complexiteit, in de implementatie op regionaal-lokaal niveau, en in de complexiteit van de onderliggende politiek. Een voorbeeld ter illustratie: er is een chronische onderbesteding van budget door lagere overheden: de gemiddelde onderbe-

steding is 40%. Kort gezegd komt dit er op neer dat de maatschappij vaak niet de verbetering in diensten krijgt die de decentralisatie beoogde. Een veelheid van factoren draagt hieraan bij, waaronder zwakke uitvoeringscapaciteit en onduidelijke afbakening van bevoegdheden. Deze combinatie van versterkte lokale en regionale autonomie (en budget) en zwakke uitvoeringscapaciteit leidt ook tot grotere uitdagingen voor de rechtshandhaving, met name in de industriële sector en op gebied van (grensoverschrijdende) problematiek van milieu. De zorgwekkende ontwikkelingen op gebied van de bosbouw bijvoorbeeld zijn voor een deel het gevolg van de democratisering van de exploitatie, en de beperkingen in lokale bestuurlijke capaciteit. Ook speelt anti-corruptie een rol: de verbetering van het anti-corruptie apparaat richt zich ondermeer op regionale overheden waardoor ambtenaren veel meer nauwlettend omgaan met aanbestedingen en dergelijke. Volgens sommigen zit de angst er zo goed in dat het anti-corruptie-apparaat het openbaar bestuur zou 'bevriezen'. Feit is dat de combinatie van democratisering en verregaande decentralisatie grote uitdagingen met zich meebrengt.

Ondanks de complexiteit en ondanks een proces van vallen en opstaan, gaat het decentralisatieproces door. Het heeft als belangrijke drijfveer een krachtige maatschappelijke behoefte voor betere dienstverlening en een meer verantwoord bestuur. De decentralisatie wordt voortgestuwd door de maatschappelijke dynamiek, waarin mondiale en niet zelden roerige lokale gemeenschappen hun rechten en zeggenschap opeisen, met directe zeggenschap in lokaal bestuur, dat dan ook de bevoegdheden en het budget moet hebben taken van belang te realiseren. Decentralisatie, waar het leger weinig enthousiasme voor kan opbrengen, vertolkt in die zin de lokale democratie.

De complexiteit en onvolkomenheden ten spijt wordt decentralisatie enthousiast omarmd door de kiezers. Indonesiërs hebben meer verkiezingen dan veel andere democratieën. De burgers wordt veel vertrouwen gegeven: hier geen benoemde burgemeester of Commissaris van de Koningin – op alle niveaus wordt bestuur gekozen. En deze verkiezingen zijn wat Engelsen zo fraai noemen *electorally competitive*. De cijfers zijn veelzeggend: in de periode 2005-2008 verloor bijna de helft (43%) van de zittende bestuurders (gouverneurs, regenten en burgemeesters plus hun plaatsvervangers) de ver-

kiezingen, met een participatie van 65-70%. Verkiezingen zijn vreedzaam, incidenten daargelaten.

De combinatie van vergaande decentralisatie en zwakke uitvoeringscapaciteit gooit de deur open voor regelgevend extremisme zou men zeggen, met name ook op godsdienstig gebied. Dat lijkt tot nog toe mee te vallen: volgens recente studies zijn in de bijna 500 lokale overheden in 2006 vijf regelingen uitgevaardigd met Sharia grondslag, en in 2007-2008 geen enkele. De conclusie is dat 'while piety and religiosity in Indonesia, and globally, are on the rise, an Islamist agenda seeking to formalise Sharia within the legal system is waning in appeal'.¹¹ De studies zeggen ook dat partijen die aan lokale verkiezingen deelnemen met een exclusivistische agenda, veelal lijken te verliezen. Exclusivistische Sharia partijen hebben sinds 2005 slechts 5% van de 350 lokale verkiezingen gewonnen. Integendeel ziet men dat partijen met godsdienstige grondslag het beter doen als ze samenwerken met seculiere partijen, en de overduidelijke tendens van godsdienstige partijen is naar een meer inclusieve agenda. De politiek trekt naar het midden, ook op lokaal niveau.

2. RECHTSPRAAK

De rechtspraak in Indonesië heeft één van de meest ingrijpende veranderingen ondergaan die institutioneel denkbaar zijn: toetsingsrecht en zelfbeheer (het zogeheten *one roof system*). Het toetsingsrecht dat is de bevoegdheid wetten te vernietigen wegens strijdigheid met de grondwet is gevestigd in een apart constitutioneel hof naar Duits model, wat ook tripartite wordt samengesteld zoals onze oosterburen dat doen. Het hof heeft onder de bevoegden leiderschap van haar eerste president zich duchtig geweeerd. Er is geen twijfel over onafhankelijkheid, en er is nooit zelfs maar een gerucht over corruptie geweest – wat voor de rechtshandhaving in Indonesië vermeldenswaardig is.

Het '*one roof system*' doelt op het feit dat het administratief beheer van de rechterlijke macht, wat naar oud Nederlands model was gevestigd bij het ministerie van Justitie, is overgeheveld naar de rechterlijke macht zelf. Het Hooggerechtshof is daarmee niet alleen de hoogste rechter, maar ook het hoogste bestuursorgaan voor de rechterlijke macht, met onafhankelijk beheer over personeel, infrastructuur en budget. Dit is een grote dienst, met 27.000 staf waaronder 6900 rechters verspreid over 760

rechtbanken, dus in termen van beheer gaat het allemaal in het groot.

Men kan twisten over de vraag of het wenselijk is om het beheer van de rechterlijke macht te plaatsen bij een dienst die niet noodzakelijk geëquipeerd is voor dit soort beheersfuncties, en waarvoor het bovendien zeer moeilijk is om duidelijke verantwoordingslijnen neer te zetten. Nederland heeft hier over nagedacht in de aanloop van het oprichten van de nieuwe beheersstructuur voor de rechterlijke macht die resulteerde in de huidige Raad voor de Rechtspraak. Ikzelf was bij deze ontwikkelingen in Indonesië nauw betrokken en we hebben ons krachtig verzet tegen het *One Roof System*, niet in het minst omdat het Hooggeerechtshof zich nog moest losmaken van haar troebele geschiedenis onder het militaire regime. Hoe men hier verder ook over denkt, niemand kan ontkennen dat men in deze na 1998 de koe bij de hoorns heeft gevat, want het huidige regime is de meest vergaande stap in beheer van de rechterlijke macht die men zich kan indenken.

Indonesië heeft ten slotte een Raad voor de Rechtspraak (Judicial Commission) ingesteld die als tegenwicht moest dienen voor de vergrote autonomie en enorme macht die de rechterlijke macht heeft gekregen. De Raad heeft met name disciplinaire bevoegdheden gekregen en doet ook de voordrachten voor de benoemingen tot de Hoge Raad; waardoor the first cut om het zo maar te zeggen vrijwel geheel is onttrokken aan het politieke proces.

De ruimte staat niet toe dat ik in ga op belangrijke andere onderwerpen, zoals de speciale anti-corruptie-rechtbank die door een meerderheid van lekenrechters wordt bemensd, de *dissenting opinion* (de mogelijkheid van een rechter om publiekelijk af te wijken van de meerderheidsbeslissing) een onderwerp dat in Nederland al dertig jaar voorwerp is van discussie, of de significante veranderingen in het budget voor de rechterlijke macht (waaronder een salarisverhoging van 70%). Volstaat hier te melden dat er vergaand wordt nagedacht en gewerkt aan een verdieping van de hervormingen, een professionalisering van de dienst met specialismen, aangescherpte verantwoordingsstructuren en bredere concepten van rechterlijke onafhankelijkheid via budgettaire garanties.

3. MENSENRECHTEN

Eén van de belangrijkste amenderingen van de Indonesische Grondwet is de invoeging van een *Bill of Rights* in

1999. Deze omvat onder meer het gelijkheidsbeginsel, lichamelijke integriteit en vrijheid van discriminatie, vrijheid van godsdienst, bewegingsvrijheid, vrijheid van meningsuiting en vereniging, een absoluut verbod tot mishandeling of marteling. De Grondwet stelt nadrukkelijk dat verschillende van deze rechten geen uitzondering dulden en onder geen omstandigheid mogen worden gekwalificeerd of herroepen. Dit omvat onder meer vrijheid van marteling, vrijheid van meningsuiting, van godsdienst, het gelijkheidsbeginsel en het verbod op retroactieve strafwetgeving.

De basisrechten worden geoperationaliseerd via nieuwe wetgeving die voorziet in een mensenrechtencomité op alle bestuursniveau's. Er zijn inmiddels 440 van dit soort comités operationeel – het is wereldwijd het grootste door de overheid gesteunde mensenrechten-netwerk. Het Constitutionele Hof is ook assertief gebleken in het handhaven van deze rechten, met name het gelijkheidsbeginsel. Zo besliste het Constitutionele Hof dat ex-leden van de Communistische Partij, in Indonesië traditioneel gezien als de verpersoonlijking van het kwaad, een actief en passief kiesrecht hebben. Het gelijkheidsbeginsel hield ook in, zo stelde het Hof, dat de wettelijk vereiste rechterlijke toestemming voor een polygaam huwelijk moet worden gehandhaafd. Er is geen recht tot polygamie behalve binnen de strikte grenzen die de wet stelt. Omgekeerd weigerde het Hof onder verwijzing naar de *Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women* de clausule in de kieswet te vernietigen waarin wordt geëist dat partijen in hun minstens 30% vrouwen kandidaatstellen in ieder district.

UITDAGINGEN

De ontwikkelingen in Indonesië op gebied van democratie, rechtspraak en mensenrechten mogen dan progressief zijn, ze zijn ook work in progress zoals eerder opgemerkt. De democratische rechtsstaat bestaat op papier, en in de wil en wens van het electoraat, maar de verwezenlijking blijft een uitdaging. De ideologische competitie van de militairen en de godsdienstige heilstaat blijft bestaan, en werkt de democratische rechtsstaat tegen. Er moet een voortdurend gevecht worden geleverd met gevestigde belangen, binnen de politiek zelf, binnen de diensten, en in de markt. Bovendien is de democratische rechtsstaat technisch complex, en de uitvoering is een

enorme uitdaging voor een land dat de traditie, de bestuurlijke routine, het institutioneel kader, en de administratieve infrastructuur voor de parlementaire democratie en de rechtstaat ontbeert. En dan is er corruptie, die de legitimiteit van een zittende regering en uiteindelijk het politieke systeem ondermijnt. De democratische rechtsstaat mag dan nu wel brede steun genieten, maar hoe diep gaat deze steun als deze regeringsvorm tekort schiet? De maatschappij heeft legitieme verwachtingen en het is van het grootste belang dat de democratische rechtstaat daarin voorziet.

Het brede scala van uitdagingen dat hier wordt geschetst: ideologisch-conceptueel en technisch-operationeel, zal in deze paragraaf kort worden geïllustreerd. In plaats van algemene voorbeelden, waarvan al enkele in de vorige bladzijden kort zijn vermeld, is hier gekozen voor vrij technische illustraties. Het doel is tweërlei. In de eerste plaats illustreren de voorbeelden dat bredere ontwikkelingen meer dan men zou denken vaak neerkomen op vrij technische zaken. Uiteraard zijn machtsverhoudingen van groot belang, maar de definitie, legitimering en uitoefening van macht gaat via instrumenten. Hoe deze instrumenten worden gedefinieerd, en door wie, is sterk bepalend voor hoe machtsverhoudingen vorm krijgen. De strijd om de rechtsstaat heeft daarmee een vrij technisch aspect. In de tweede plaats is in alle hier aangehaalde voorbeelden een raakvlak met Nederland, of (oud-)Nederlands recht. Dit geeft aan dat soms meer dan andere landen Nederland elementen in handen, in de vorm van technische kennis en/of ervaring, die intelligent ingezet een rol hebben gespeeld, of kunnen spelen, over hoe cruciale vraagstukken in de democratische rechtstaat in Indonesië vorm krijgen.

1. EEN IDEOLOGISCH DEFICIT: BURGERGEZAG OVER MILITAIREN

Het eerste voorbeeld is de ontvlechting van militairen uit het openbaar bestuur. De strijdkrachten (met name het leger) zijn vanaf de onafhankelijkheid een factor van belang geweest in de Indonesische politiek. Na 1965 kregen de strijdkrachten een belangrijke rol in het openbaar bestuur, met wettelijke gemandateerde vertegenwoordiging in het parlement, regering en overheidsorganen. Met de nationalisering van Nederlandse belangen in 1959 eindigden veel bedrijven in handen van de strijdkrachten. Zij

werden daarmee ook een belangrijke economische speler. De inkomsten uit militaire bedrijven werden aangewend om de strijdkrachten te onderhouden. Taken die eigenlijk door de overheid zouden moeten worden betaald werden door militaire bedrijven gedragen. Dit omvatte alles van militaire hardware tot salarissuppleties. De Wereldbank schatte in 1999 dat ongeveer 70% van het militaire budget door de strijdkrachten zelf werd gegenereerd. Dat zogeheten 'off-budget funding' viel buiten toezicht van de staat, parlement of rekenkamer. De strijdkrachten onttrokken zich aan overheidstoezicht, zowel bestuurlijk als financieel.

Het democratiseringsproces van de afgelopen tien jaar betekende dat de strijdkrachten moesten worden onderworpen aan het burgerlijk gezag. Bestuurlijk moesten de strijdkrachten worden ontvlochten uit de politieke en bestuurlijke instellingen. Financieel moest het militaire budget worden geïntegreerd in het nationale budget, goedgekeurd door het parlement. Dit hield ondermeer in dat het 'off-budget funding' moest worden afgeschaft, de bedrijven die door het leger worden beheerd zouden worden overgedragen naar de staat en gecombineerd daarmee een herijking zou plaatsvinden van het legerbudget-cum-salarissen. Die financiële ontvlechting is een enorm lastige operatie. Voor een deel politiek-institutioneel – niemand laat graag de geldkas gaan of de zelfstandigheid die daarmee samengaat. En voor een deel economisch en juridisch. Het voorbeeld richt zich op het laatste aspect. De economische-juridische ontvlechting van de strijdkrachten uit het burgerbestuur had enkele duidelijke bouwstenen. Het meest cruciale debat (of moet men zeggen gevecht?) ging over een zeer Nederlands product, namelijk de stichting. Deze werd in Indonesië geregeerd door de (oud-)Nederlandse Stichtingenwet. Het punt is dat in Indonesië de militaire bedrijven veelal werden beheerd door stichtingen. Het hele militaire 'off-budget funding' liep via een uitwaaiend net van honderden stichtingen. De militaire ontvlechting draaide voor een groot deel om de status, het toezicht, de rol en de uitfasering van de 'military foundations', en daaraan verbonden cruciale vragen zoals wat stichtingen nu eigenlijk zijn in het oud-Nederlandse recht, of dienen te zijn, aan welke taken ze zich hebben te houden en aan welk toezicht ze zijn onderworpen. Kennis over de ontwikkeling van de Nederlandse Stichtingenwet, en het bestrijden van

misbruik daarvan, is in Indonesië een centraal element geweest in het herstel van het primaat van burgerbestuur over de militairen.¹²

2. DE TECHNISCHE UITDAGING VAN DE RECHTSSTAAT: RECHTSPRAAK EN FINANCIERING

Het Europees Verdrag tot Bescherming van de Rechten van de Mens en de Bangalore Principles on Judicial Independence kwalificeren adequate financiering van de rechterlijke macht als één van de hoekstenen van rechterlijke onafhankelijkheid. En inderdaad is de structurele en bewuste onderfinanciering van de Indonesisch rechterlijke macht één van de belangrijkste instrumenten geweest waarop het militair bestuur haar politiek heeft gemarginaliseerd en de opkomst van structurele corruptie heeft uitgelokt. Het volgende voorbeeld, sterk vereenvoudigd, illustreert hoe die onafhankelijkheid is gekoppeld aan een lastige problematiek met Nederlandse wortels.

De oud-Nederlandse Indische Comptabiliteitswet geldt nog altijd in Indonesië. Kort samengevat gaat deze wet uit van de gedachte dat alle inkomsten aan de staat moeten toevloeien in een centrale kas, van waaruit de herverdeling volgens het budget plaatsvindt. Deze wet en het principe is in modern Indonesië gehandhaafd. De Indische Comptabiliteitswet is vrij rigide, en stelt (sterk vereenvoudigd) dat nu de organen van de overheid geen rechtspersoonlijkheid hebben, zij daarom ook geen bankrekeningen mogen houden. Dit heeft tot een speciale dynamiek geleid binnen overheidsdiensten, waaronder de rechterlijke macht. Rechtbanken zijn in Indonesië al veertig jaar of zelfs meer ondergefinancierd. Nog maar een jaar of twee geleden had de meeste prominente rechtbank van het land, Centraal Jakarta, onvoldoende budget voor elektriciteit en telefoon, en voor de verzending, betekening en het kopiëren van stukken. Bovendien kwam het budget, wat vaak maar 4-5 maanden van de kosten dekke, veel te laat binnen, waardoor een budgettair gat in de kalender moest worden overbrugd.

Het probleem van de rechtspraak in dertig jaar militair bewind in Indonesië was minder een gebrek aan juridische bevoegdheden, en meer een structureel onvermogen om die uit te oefenen. Of anders geformuleerd, het budget was een belangrijk instrument waarmee het militaire bewind de rechterlijke macht kort hield. Daarnaast maakte dit structureel budget-tekort de rechterlijke

macht kwetsbaar voor corruptie. Bewuste onderfinanciering van de dienst was cruciaal in de opkomst van structurele corruptie, en in de erosie van professionele normen. De corruptie maakte de rechters kwetsbaar, wat 'au cas échéant' het bestuur niet onwelgevallig was. Het is weliswaar algemeen bekend dat de onafhankelijkheid van de rechterlijke macht niet los kan worden gezien van financiering, maar het is minder bekend welke de techniek is waarop die financiering daadwerkelijk wordt gerealiseerd, of juist bewust wordt onthouden. Of dat in Indonesië de Indische Comptabiliteitswet daarin een belangrijke rol speelde.

Tijdens het militaire bewind loste de rechterlijke macht de problemen op door een bankrekening te openen op naam van de president van de rechtbank. Partijen werd gevraagd de administratieve kosten van de zaak uit eigen middelen te dekken. Dit gebeurt in de vorm van een voorschot, te boeken op de rekening van de president van de rechtbank. In feite is dit geld van partijen dat door de rechtbank in bewaring wordt gehouden, en waarvan een overschot na afloop van de zaak moet worden teruggeboekt (wat overigens uitzonderlijk is). Daarnaast dient de rekening ook tot bewaring van gelden uit wanprestatie of onrechtmatige daad, waarvan de eiser geen bekend woonadres heeft. De gedaagde moet bij veroordeling de verplichte som betalen in de rekening van de president van de rechtbank, die ze dan in bewaring houdt tot de eiser zich meldt. Al met al kan zo'n rekening aardig wat geld bevatten. En omdat er te allen tijde geld bijkomt of afgaat, is dit over het algemeen een rekening courant. Dit soort bankrekeningen (met grote bedragen maar courant) is zeer interessant voor banken.

Samengevat dwingen de beperkingen van de Indische Comptabiliteitswet, de onderfinanciering en bestuurlijke inefficiëntie de rechtbanken partijen de operationele kosten te laten meefinancieren via een particuliere rekening courant. Simpel gezegd betalen procespartijen de telefoon en elektriciteit. Die particuliere rekening bevat vaak een aardige som geld. Naast het dekken van de operationele kosten en juridische verplichtingen, is de rekening het speeltje van de president van de rechtbank, naar eigen inzicht aan te wenden en onttrokken aan ieder toezicht. Daarbij komt dat omdat er vaak een aardige som staat op een rekening courant, banken concurreren om die rekening binnen te halen. Dat gebeurt doordat ze de

president van de rechtbank iedere maand een douceurtje toestoppen, de zogeheten premi administrasi. Voor eigen gebruik. Voor sommige Jakartaanse rechtbanken kan dat oplopen tot \$ 2.000 à 4.000 per week; geen sinecure. Het realiseren van rechterlijke onafhankelijkheid als hoeksteen van de democratische rechtstaat is een operationeel-financieel traject. Dit vereist onder meer significante wijzigingen in de Indische Comptabiliteitswet, de aanstelling van comptabellen bij 760 rechterlijke instellingen, de introductie van een boekhouding en inspectie, en een herijking van het operationele budget van de rechtbanken, om maar enkele maatregelen te noemen. Het is een lastig vraagstuk gekoppeld aan een (oud-)Nederlands stuk wetgeving, dat zich goed leent voor juridische ontwikkelingssamenwerking. Als dit niet tot goed succes wordt gevoerd, blijft rechterlijke onafhankelijkheid dezelfde lege huls als het was tijdens het militair bestuur.

1. NIEUWE CONCEPTEN, OUDE CONTEXT: MENSENRECHTEN EN MACHT

Indonesië illustreert hoe lastig het kan zijn om nieuwe concepten in te voeren in een context die voor een deel bepaald blijft door oude politieke en commerciële elites. Dat doet zich op vele gebieden gevoelen, waaronder ook met name het gebied van de mensenrechten. Er is een spanningsveld tussen de progressieve moderne wetgeving van na 1998 en de reactionaire wetgeving uit de koloniale tijd, en de discussie speelt zich voor een deel af over de vraag welke wetgeving prioriteit zou moeten hebben. Dat is een intrinsiek politiek vraagstuk (de juridische wetenschap is helder over welke regels hoger en lager zijn), maar de onderliggende machtsverhoudingen worden sterk bepaald door hoe die juridische techniek uitspeelt, of wordt aangewend. Een typisch voorbeeld is de vrijheid van meningsuiting: daar waar de nieuwe *Bill of Rights* van de Indonesische Grondwet de vrijheid van meningsuiting nadrukkelijk garandeert, definieert de oudere wetgeving die veel restrictiever. De belediging en lasterartikelen uit het koloniaal Burgerlijk Wetboek, de smaadartikelen uit het koloniaal Wetboek van Strafrecht, en enkele jaren geleden nog de persbreidel-wetgeving, die geheel of gedeeltelijk nog gelden (althans niet uitdrukkelijk zijn herroepen), worden bij tijd en wijle van stal gehaald om de vrijheid van meningsuiting en de persvrijheid aan banden te leggen. Nu is vrijheid van meningsuiting geen onbe-

perkt recht, een onderwerp waarover Nederland wel wat weet. Er is echter een wezenlijk verschil tussen het evenwichtig en gestructureerd zoeken naar en definiëren van de grenzen van een mensenrecht, en het volledig uithollen van dat recht met misbruik van recht en draconische sancties. Er is een serie zaken waarin door de commerciële elite of struikelende overheidsdiensten de oudere Nederlandse regelgeving wordt aangewend niet in een legitieme poging om een grondrecht nader te definiëren, maar om kritiek volledig de mond te snoeren. Een scala van juridische instrumenten, van summiere detentie tot draconische schadevorderingen en botte dreiging van dat alles, het volle geweld van het koloniale recht wordt aangewend om de grondwettelijk gegarandeerde mensenrechten onder de grasmat te werken.

Het meest bekende onafhankelijke en gezaghebbende weekblad in Indonesië is *Tempo*. In 2003 werden de kantoren van het weekblad door een straatbende kort en klein geslagen naar aanleiding van een kritische artikel over een grote ondernemer Tomy Winata. Het weekblad rapporteerde het incident aan de politie. De hoofdredacteur Gunawan Muhamad zei daarbij dat hij de politie had gevraagd het incident grondig te onderzoeken 'opdat Indonesië niet in handen van de georganiseerde misdaad zou vallen'. Tomy Winata bracht daarop een actie van belediging en laster (Art. 1372 e.v. Indonesisch BW) tegen het weekblad van 1 miljard Rupiah (\$ 1 miljoen), zelfs al werd hij niet bij name genoemd. De actie was er niet op gericht een mogelijke fout recht te zetten, maar het tijdschrift tot faillissement te brengen. In augustus 2009 gaf het Hooggeerechtshof Tomy Winata gelijk. Er wordt nu gewerkt aan een settlement. Er spelen vergelijkbare zaken: in een nog lopende zaak klaagde een patiënt tegen vrienden per email over een ziekenhuisbehandeling. Die vrienden stuurden het bericht door, waarbij het uitlekte en aan het ziekenhuis bekend werd. Het ziekenhuis bracht een civiele en een strafactie, waarbij modernere wetgeving werd gepasseerd voor het koloniaal Wetboek van Strafrecht: de patiënt belandde van het ziekenhuisbed in de gevangenis onder de paraplu van oud-Nederlandse wetsartikelen (*Prita Mulyasari/Omni International Hospital*). In een zaak in oktober 2009 diende het Openbaar Ministerie onder verwijzing naar het Nederlandse erfgoed een klacht in tegen Indonesia Corruption Watch omdat het Ministerie zich beledigd achtte (*ICW/Emmerson*).

Indonesië vraagt geregeld om buitenlandse assistentie, ook in dit soort zaken, en met name aan Nederland. Nu is het in het algemeen moeilijk een verzoek naast zich neer te leggen gericht op het schragen van mensenrechten. Maar voor Nederland geldt dat in deze gevallen des te meer: het is niet in de verschillen maar juist in de overeenkomsten dat de vergelijking zich het zwaarst doet wegen. Een ander systeem legt Indonesië gemakkelijk naast zich neer, maar een sterk vergelijkbaar systeem dwingt aandacht af. Op dit gebied weegt Nederland zwaarder dan enig ander land.

NEDERLANDSE

ONTWIKKELINGSSAMENWERKING

Ik heb in het voorgaande een aantal malen aangegeven dat de totstandkoming van de democratische rechtsstaat in Indonesië bovenal het resultaat is van een breed maatschappelijk draagvlak in dat land zelf, en een enorme stuwkracht om de doelen van mensenrechten, onafhankelijke rechtspraak, en democratie te realiseren. Zoals een Indonesiër mij laatst zei: 'De kiem is er altijd geweest, maar donoren hebben die kiem gevoed, en Nederland niet in het minst.' Ik word geregeld verrast over hoe weinig er in Nederland bekend is over de bijdrage van ons land aan de ontwikkelingen in de afgelopen tien jaar, en in de periode daarvoor. Ik denk dat Nederland hierin zichzelf tekort doet. Met de enorme Nederlandse betrokkenheid in crisisgebieden is het zinvol te kijken welke lessen er uit de Indonesische casus kunnen worden getrokken voor gerichte toepassing elders, en de Nederlandse kennis en ervaring gestructureerd op te bouwen en in te zetten. Het is een kwestie van doelmatigheid en efficiëntie. Daarnaast, wordt zoals het in de wereld gaat, misplaatste bescheidenheid niet beloond.

Nederland heeft een lange geschiedenis van juridische samenwerking met Indonesië. Het programma van de Raad voor Juridische Samenwerking van 1985-1992 was een van de eerste programma's in deze sector, en liep vooruit op de internationale ontwikkelingen. Het kwam vóór de grote omslag in denken van de Wereldbank op dit gebied. Die samenwerking creëerde een belangrijk netwerk en inzicht de afgelopen drie presidenten van het Hooggerechtshof kwamen van die Nederlandse samenwerking, de huidige juridisch adviseur van de president schreef in Utrecht zijn proefschrift. Ook

creëerde die samenwerking een kennisbron in Nederland die later breder kon worden uitgezet. Een dergelijke patroon ziet men ook ten aanzien van andere landen, zoals Rusland, waar de kennis in Nederland op het gebied van Rusland en Russisch recht instrumenteel is geweest in de vruchtbare juridische samenwerking tussen beide landen.

1. MENSENRECHTEN

Nederland was in de decennia van militaire dictatuur in Indonesië de belangrijkste structurele donor op het gebied van mensenrechten. Het steunde via de medefinancieringsorganisaties de belangrijkste Legal Aid organisatie in het land (LBH). Het stelde deze organisatie in staat om per jaar 20.000 tot 30.000 zaken te doen. En deze organisatie vormde ook een belangrijke politieke lobby en intellectuele bron voor de huidige hervormingen. De huidige presidentsadviseur Buyung Nasution, die ook in Nederland zijn proefschrift schreef, was de oprichter en leider van die organisatie. Oud-procureur-generaal Abdurrachman Saleh, een groot voorvechter van mensenrechten, komt daar vandaan. Zij behoren tot de groep die de nieuwe *Bill of Rights* in de Grondwet heeft vormgegeven, en zijn de vrucht van een jarenlang commitment van Nederland – meer dan enig ander land. Nederland heeft de beweging voor de mensenrechten bepalend vormgegeven, en men herinnert zich dat in Indonesië goed. Een belangrijke factor daarin was de financieringsvorm, die nu helaas is verlaten. De Legal Aid en mensenrechtenorganisatie LBH doet nu nog maar 750 zaken per jaar, en denkt met weemoed aan de Nederlandse *block grant funding*.

2. RECHTSPRAAK EN ANTI-CORRUPTIE

De rechterlijke macht, hoeksteen van de democratische rechtstaat na 1998, is door Nederland bepalend beïnvloed. Ook dat is in Nederland nauwelijks bekend. De voornaamste wetgeving inzake rechterlijke onafhankelijkheid en anti-corruptie na 1998 is met Nederlandse financiering gerealiseerd. Minstens vier sleutelwetten sinds 1998 zijn direct gefaciliteerd door Nederlandse ontwikkelingssamenwerking: de Wet voor de Anti Corruptie Rechtspraak, de Anti Corruptie Commissie, de Raad voor de Rechtspraak en de Handelskamer. Er was geen ander land bij betrokken, Amerika noch Australië.

De Indonesische directeur-generaal Wetgeving praat soms over de 'Leidse artikeltjes' in de wet over de Anti Corruptie Commissie. Nederland heeft een centrale rol gespeeld bij de vormgeving van de nieuwe rechterlijke organisatie in Indonesië en voor de regelgeving op anti-corruptiegebied.¹³

3. DEMOCRATIE

Nederland heeft in tegenstelling tot alle andere grotere donoren, het democratiseringsproces in Indonesië gesteund met een geheel nieuwe samenwerkings- en financieringsvorm. De grondgedachte van de financieringsvorm was een partnership tussen civil society en de overheid, die zou worden gesteund door de donorconsortium. Het was een strategische innovatie, die enorm veel invloed heeft gehad. De huidige president Susilo Bambang Yudhoyono, kwam voort uit die samenwerking. Geïnformeerde partijen erkennen ook de Nederlandse rol. Een Amerikaan zei hierover recentelijk het volgende: 'The Dutch should take credit for their involvement in the democratic reforms. They were the principal movers behind the Donorkonsortium of 1999, and very active in it (the UN Trust Fund). Do not forget that these were the first direct open elections for Parliament in half a Century, and donor assistance very important at all stages, logistics, public printing, observers etc. Indonesia wanted to move forward but did not have the means. The Americans or Australians did not fund, but ran programs in parallel. The Dutch were the principal supporters of a model in which government and civil society worked together, supported by pooled donor funding. It is that model that later generated the so-called Partnership for Governance Reform in which the current President played an important role. At the same time the Dutch were supporting local initiatives and they were supporting the IMF programs on institutional reform. They were very strategic, well timed, very effective and they should take credit for it.'

NAWOORD

Buiten Nederland bestaat er erkenning voor de Nederlandse rol in Indonesië, en de wijze waarop ons land het waakvlammetje van de mensenrechten en de democratie bijhield in duistere tijden, en de democratie daadwerkelijk hielp verwezenlijken toen de revolutie zich aankondigde. Die rol – zeggen Indonesiërs, Amerikanen en anderen –

was wezenlijk. En uniek. In Nederland zelf is deze rol echter nauwelijks bekend. Men kan deze onbekendheid wegzetten als één van de ongelukjes van de geschiedenis, zoals wel meer onbekend is zonder breder gevolg. Dat zou toch verkeerd zijn. Hoe Nederland omgaat met eigen erfenis en werk, en eigen kennisbijdragen en prestaties, en deze ook actief naar buiten projecteert, bepaalt mede hoe het land wordt gezien. En dat dwingt dan weer erkenning en invloed af.

In 2004/2005 begon de Wereldbank met een diepgaande comparatieve studie naar financieringsmodellen voor de juridische sector, met name de rechterlijke macht. Het doel was tot meer objectieve modellen van prestatiemeting te komen waarmee de financiering van rechterlijke machten op meer objectieve gronden zou kunnen worden bepaald. Nu wil het historisch toeval dat Nederland op dit gebied één van de meest moderne en geavanceerde modellen heeft. Een model dat des te meer gezag zou moeten hebben, omdat het berust op uitgebreid comparatief vooronderzoek, waarin Nederland internationaal uitzonderlijk is. Verzoeken van de Wereldbank om informatie naar het Nederlandse model bleven echter steeds onbeantwoord. De uiteindelijke studie van de Wereldbank kijkt naar landen zoals Nieuw-Zeeland, Groot-Brittannië en Frankrijk. Nederland blijft buiten beschouwing. Sindsdien wordt Nederland door de Wereldbank niet gezien als een model op dit gebied. In de interne discussies op dit gebied binnen de Wereldbank of internationale professionele gemeenschap, in de modellen die aan ontwikkelingslanden worden voorgehouden, in de experts die worden aangetrokken, in de boeken die worden geraadpleegd, ontbreekt Nederland vrijwel geheel. Het land heeft geen voorbeeldfunctie, het dreigt gemakkelijker te worden weggezet als niet interessant of nuttig.

Men kan ontwikkelingssamenwerking neerzetten als liefdewerk en armenzorg. In dat beeld is iedere put en iedere school een goede zaak en vooruitgang. In dat beeld is ook geschiedenis een factor van beperkt belang, want ieder gevoed kind is winst. Dat beeld is juist. Maar ontwikkelingssamenwerking heeft ook een andere dimensie. Het is verbonden aan bepaalde fundamentele waarden die Nederland koestert en uitdraagt en is verweven met de identiteit van het land. Het is een instrument om verworven kennis en prestaties uit te dragen. Het is tevens een instrument van internationale erken-

ning en invloed. Die rol, waarvan de Verenigde Staten, Japan, Canada, Australië, Frankrijk zich acut bewust zijn en die zij met verve aanwenden, blijft in Nederland veelal onderbelicht. Het land doet zich daarin tekort. Hierdoor wendt het eigen vaardigheden en kennis onvoldoende aan, zet ze onvoldoende in. Ons land baat eigen slagkracht internationaal onvoldoende uit. En dat speelt terug op zijn internationale invloed. Het is in het belang van dit land om strategischer na te denken over de rol van ontwikkelingssamenwerking, en de wijze waarop Nederlandse kennis en verworvenheden doelmatiger kunnen worden ingezet voor de armoedebestrijding.

Dr. mr. S. Pompe werkt voor het Internationaal Monetair Fonds in Indonesië waar hij leiding geeft aan een programma op gebied van juridische hervorming.

NOTEN:

- 1 Freedom House, *Freedom in the World – Indonesia*, 2007, <http://freedomhouse.org>.
- 2 Scott E. Kofmehl, *The Second Act of Victory. US Foreign policy and Post-Conflict State-Building*, [niet gepubliceerd], 2008, State Department.
- 3 *The Economist*, 12 September 2009.
- 4 Het waren conflicten van voldoende omvang dat de Indonesische regering zelfs buitenlandse bemiddeling heeft overwogen (oud-premier Lubbers is hierover destijds benaderd).
- 5 Alleen al de aardbeving in Centraal Java (Bantul) van 2006, toch niet de meest bekende, leidde tot 3500 slachtoffers en 265.000 daklozen. Recentelijk, onder meer stabiele omstandigheden, zijn er zware aardbevingen geweest in West Sumatra en in West Java. Deze bijdrage is voor een deel geschreven in een dekkend kantoorgebouw in Jakarta.
- 6 A. MacIntyre en Douglas E. Ramage, *Seeing Indonesia as a normal country*, Australian Strategic Policy Institute, 2008, p. 5
- 7 Er zijn vrij veel wetenschappelijke publicaties over de gebeurtenissen in Indonesië tussen 1998 en 2002. Maar die wetenschap ontbeert veelal de technische expertise om cruciale drijfveren van de hervorming in kaart te brengen, zoals bijvoorbeeld de financiële drijfveren (die cruciaal waren in de ontwikkelingen), of de specifieke relatie tussen structurele corruptie

en politiek (waar na twintig jaar aandacht in Indonesië nauwelijks analytisch werk bestaat, en in de grond evenveel bekend is als bijvoorbeeld over corruptie in Afghanistan). De wetenschap over Indonesië aarzelt tussen overgeneralisering of hyperspecialisme, is sterker in het herschrijven van geschiedenis dan in de analyse van technische drijfveren die deze bepaalden, en heeft algemeen de voorkeur voor terugkijken boven het distilleren van lessen voor bredere toepassing en beleidsondersteunend werk.

- 8 De Terms of Reference voor deze bijdrage gaven aan dat de kernvraag voor deze bijeenkomst minder is de rol van juridische ontwikkelingssamenwerking in de bestrijding van armoede & bevorderen van duurzame ontwikkeling, en meer haar bijdrage aan de totstandkoming en ontwikkeling van de democratische rechtsstaat. Deze bijdrage gaat er verder van uit dat de theorie over het verband tussen deugdelijk bestuur en duurzame ontwikkeling bij de lezer bekend is.
- 9 Joris Voorhoeve, *Rechtsstaat in ontwikkelingslanden? Aspecten van liberale ontwikkelingssamenwerking*, geschrift 105 van de Prof. mr. B.M. Teldersstichting, Den Haag, 2008, pp. 21-30.
- 10 MacIntyre en Ramage, *Seeing Indonesia as a normal country*, p. 32.
- 11 Robin Bush, 'Regional Sharia regulatons in Indonesia: anomaly or symptom?'
- 12 Zo betoogden de strijdkrachten ondermeer dat nu stichtingen (naar Nederlands recht) particuliere rechtspersonen zijn, zij niet onderworpen zijn aan overheidstoezicht door de Rekenkamer. Zij stelden voor dat dit door chartered accountants zou gebeuren (die de strijdkrachten dan zelf zouden selecteren en zouden kunnen aansturen). De Rekenkamer & hervormers betoogden dat Rekenkamer toezicht zich zou uitstrekken tot toezicht op alle overheidsfinanciën, in welke handen die zich ook zouden bevinden. De strijdkrachten betwistten dat het hier om overheidsfinanciën zou gaan, immers ging het om particulier inkomen. De Rekenkamer & hervormers betoogden daarop dat het begrip 'overheidsfinanciën' niet moest worden gedefinieerd in termen van 'budget', maar zich uitstreekte tot alle gelden die overheidsdiensten uit derden zou binnenkrijgen, of in beheer zouden hebben. Later rekte de Rekenkamer

het op naar alle gelden gebruikt voor 'intrinsieke overheidstaken' (taken die door overheidsdienaren worden verricht maar worden gefinancierd van buiten de overheid – de Rekenkamer betoogde dat haar toezicht zich tot die gelden zou uitstrekken). De militairen trachtten de hervormers te splitsen door ondershands NGO's (veelal regerings-kritische stichtingen) ook aan overheidstoezicht (en -rapportage)

te onderwerpen – waar de hervormers zich weer tegen verzetten. Het was een technisch-juridisch steekspel over een cruciale wijziging van de (oud-) Nederlandse Stichtingenwet met als inzet een principe dat centraal staat voor de democratische rechtstaat.

- 13 De enige organieke wet binnen de rechterlijke organisatie waar Nederland geen bemoeienis mee in deze vormende periode was de wet op het Constitutionele Hof.

ONTWIKKELINGSHULP EN HET RECHT

FRITS BOLKESTEIN

In het begin van de jaren zeventig werkte ik in Indonesië. Op een bepaalde datum had ik een twist met een kleinere Amerikaanse oliemaatschappij, een zogenaamde *independent*. Het betrof de grens van een concessiegebied. Ik legde het geschil voor aan de rechter. Hoe lang ik ook wachtte, ik kreeg geen vonnis. Dat zou namelijk betekenen dat een van de twee oliemaatschappijen een negatieve beslissing zou moeten incasseren en dat wilde de Indonesische regering liever vermijden. Maar voor mij was het buitengewoon frustrerend. Het deed mij denken aan het Engelse gezegde: 'justice delayed is justice denied'.

De Russische oliemagnaat Michael Khodorkovsky is in een corrupt proces veroordeeld tot negen jaar strafkamp. Hij is nog niet vrij maar nu al hangt een nieuwe aanklacht boven zijn hoofd. De straf daarvoor kan oplopen tot 22 jaar. De oorspronkelijke reden is waarschijnlijk dat hij dreigde de politiek in te stappen. Maar de heer Putin, toen president van Rusland, houdt niet van concurrentie. De waarheid is dat het rechtssysteem in Rusland corrupt is. Men kan zijn recht er niet halen. Dat heeft natuurlijk een nefaste uitwerking op de economie in het algemeen en op buitenlandse investeringen in het bijzonder.

Dat het rechtsstelsel van bepalend belang is voor de ontwikkeling van een land of gebied, is duidelijk. Een interessant voorbeeld is de positie van juristen in de wereld van de islam.

De klassieke islamitische staat was gebaseerd op de traditionele islamitische grondwet – een grondwet die, zoals de Engelse, niet geschreven was en voortdurend veranderde. Die staat was een rechtsstaat in beide betekenissen van het woord, dat wil zeggen het systeem was gerechtvaardigd door de wet en werkte ook door middel van de wet. De klassieke islamitische rechtsstaat berustte op een evenwicht tussen de heerser en de wet. Die wet

werd geanalyseerd, besproken en toegepast door een bepaalde socio-politieke groep die bekend stond als 'de geleerden', 'the scholars', in het Arabisch de 'ulama'. Deze geleerde klasse produceerde niet alleen de theologen maar ook de rechters en de onafhankelijke juristen die commentaar leverden op de wijze waarop de wet werd toegepast. Zij werden een machtige en effectieve rem op de heerser. Dit evenwicht, deze balans verklaart waarom de klassieke islamitische staat zolang heeft kunnen bestaan.

Deze klasse van onafhankelijke juristen overleefde de hervormingen van het Ottomaanse rijk van het midden van de negentiende eeuw niet. Ten eerste werd toen de ongeschreven wet vervangen door geschreven wettelijke codes zoals die in Europa in gebruik waren. Verder werd, ten tweede, een wetgevende macht in de vorm van een parlement geschapen. Die concurreerde dus direct met de klasse van onafhankelijke juristen. Maar Sultan Abdulhamid II (1830-1876, heerste 1861-1876) schafte de grondwet en de wetgevende macht af. Het gevolg was het verlies van invloed aan de klasse der geleerden en het te loorgaan van alle rem op de macht van de Sultan. De geleerde juristen hebben hun status als legitimerende bron van gronwettelijke autoriteit nooit herwonnen. De gevolgen zijn merkbaar tot op de dag van vandaag.¹

Het belang van het recht voor ieder land en dus ook voor onderontwikkelde landen moge duidelijk zijn. De Teldersstichting is dan ook verheugd dat zij de studie *Rechtsstaat in ontwikkelingslanden? Aspecten van liberale ontwikkelingssamenwerking* geschreven door haar voormalige directeur Joris Voorhoeve, onder haar auspiciën mag publiceren. In het voorwoord tot deze studie schreef ik: 'Het vestigen van een democratische rechtsstaat is een essentieel onderdeel van een liberale samenleving. Maar

zo'n rechtsstaat kan niet als een willekeurige beleidsmaatregel zo maar worden ingevoerd. Hij kan pas ontstaan als daar een voedingsbodem voor is en duurzame maatschappelijke instellingen de rechtsstaat ondersteunen. Een betrouwbaar en effectief overheidsapparaat is zo'n instelling.'

Er zijn staten waar niet alleen een normale rechtsgang heeft ontbroken, maar die bovendien in de handen van criminele bendes zijn gevallen. Liberia en Siërra Leone behoren tot deze categorie.

Het is goed te weten dat zij die zich schuldig hebben gemaakt aan misdaden tegenwoordig binnen het domein van het internationale recht kunnen vallen. Inzake Cambodja zijn er nu de zogenaamde *Extraordinary Chambers*; voor Oost-Timor de *Serions Crimes Panels*. De aard van de internationale rechtspraak is veranderd en haar reikwijdte zeer vergroot.

Het *Special Court of Siërra Leone* begon in juli 2002. In 2008 ving het proces jegens Charles Taylor, de 59-jarige voormalige president van Liberia (1997-2003) aan. Siërra Leone werd onafhankelijk in 1961. Daarna leed het onder een opeenvolging van corrupte en autoritaire regeringen. In de jaren tachtig van de vorige eeuw kregen zowel Foday Ankoh, leider van het Revolutionary United Front (RUF) als Charles Taylor militaire trainingen in Libië. In maart 1991 viel het RUF Siërra Leone binnen om de diamantenproductie te bemachtigen. Taylor ondersteunde het met soldaten, wapens en een veilig onderkomen. Hij kreeg diamanten in ruil. De meeste gewelddadigheden hadden plaats toen het RUF Freetown, de hoofdstad van Siërra Leone, in januari 1999 aanviel.

Op 9 mei 2000 kwam het eerste bataljon van het Britse Parachute Regiment in Freetown aan om Britse onderdanen te evacueren. In één moeite door hebben de Britten de RUF-rebellen verjaagd. Zoals de Nederlandse diplomaat Peter van Walsum, destijds lid van de Veiligheidsraad opmerkte, kon iedereen begrijpen dat de Britten als ex-koloniale mogendheid, na hun succesvolle ingreep, niet lang in Siërra Leone konden blijven. Hij heeft toen aan Den Haag de vraag voorgelegd of een Nederlands bataljon mariniers de plaats van de Britten zou kunnen innemen. Dat bataljon stond immers klaar voor een vredesoperatie in de westelijke Sahara die inmiddels zeker niet meer door zou gaan. Het desbetreffende bericht (van 6 juni 2000) is uitgelekt, er ontstond spekta-

kel in de Tweede Kamer en de suggestie van Van Walsum was daarmee van de baan.²

De burgeroorlog in Siërra Leone heeft elf jaar geduurd. Naar schatting zijn 50.000 mensen vermoord. Honderdduizenden zijn verminkt of verkracht. Ongeveer 10.000 kindsoldaten deden aan de oorlog mee.³

Het *Special Court of Siërra Leone* en het proces tegen Charles Taylor hebben zonder twijfel bijgedragen aan een groeiende committering aan het internationale recht. Maar daarmee is de schade aan mensen en zaken in Siërra Leone nog niet hersteld.

Siërra Leone is nu een jonge democratie. Er ontbreekt vrijwel iedere toegang tot basisvoorzieningen als infrastructuur, onderwijs, gezondheidszorg en een handelsmarkt. Tegelijkertijd kent het land de hoogste moeder- en kindsterfte ter wereld. 270 van de 1000 kinderen sterven voor hun vijfde levensjaar, één op de acht moeders sterft als gevolg van de zwangerschap, de gemiddelde leeftijd is 39-42 jaar, er heerst een hoge werkeloosheid en het hoogste vruchtbaarheidscijfer. Er is geen technologie voor handen om het beschikbare landbouwareaal effectief te benutten. Dit kan tot gevolg hebben dat een volgende generatie boeren dezelfde koek met meer mensen moet delen en daarmee nog verder in de armoedeval verstrikt raakt. Het streven naar duurzaamheid lijkt dan een utopie. De leeftijdsopbouw toont een jongerenpiek en de historie laat zien dat een dergelijke piek gecombineerd met weinig vooruitzichten op vooruitgang een voedingsbodem is voor conflicten en geweld waar de rest van de wereld bij betrokken raakt. In Siërra Leone bestaat de economische vrijheid in theorie, er is geen overheid die de bevolking daarin beperkt, maar om die vrijheid te kunnen benutten moet zij eerst uit de armoedeval ontsnappen door hulp van buitenaf.

Die hulp is tot voor kort gegeven in de vorm van noodhulp aan conflictgebieden. Post-conflictgebieden als Siërra Leone vielen vervolgens snel van de lijstjes van buitenlandse overheden en medefinancieringsorganisaties af. Artsen zonder Grenzen, in Nederland organisaties als Hivos, Oxfam Novib en veel substantiële overheidssteun waren niet langer beschikbaar. Grote wereldwijde organisaties als Unicef hebben een paar honderd miljoen voor Siërra Leone op de plank liggen maar besteden dit vrijwel niet uit angst vanwege de relatief grote omvang van de

beschikbare middelen op de stoel van de overheid te gaan zitten. Dit tezamen met de hoge kosten van dergelijke grote organisaties en de daaraan inherente bureaucratie zorgen ervoor dat grote geldstromen niet worden ingezet om kleinere effectieve particuliere organisaties beter in staat te stellen het werk uit te voeren. Tegelijk hebben de armoede en de kinder- en moedersterfte een hoge aaibaarheidsfactor en blijken zij uitstekend geschikt om met grote promotiecampagnes veel geld op te halen bij het publiek en nationale overheden.

Hier spreek ik uit de ervaring van mijn recente bezoek aan de projecten van de Lion Heart Foundation, die zich richt op een regionale ontwikkeling van basisgezondheidszorg, opleiding van lokaal personeel, van onderwijs, economische activiteiten en de samenhang daartussen. Hun Best of Both Worlds programma heeft er toe geleid dat de tijd tussen het verzoek van zo'n 1500 lokale kleine oliepalomboeren om een palmoliepersfabriek te openen (de eerste palmoliefabriek in Siërra Leone) en de daadwerkelijke inbedrijfstelling slechts één jaar bedroeg. Terwijl diezelfde organisatie nu al twee jaar wacht op een hun door Unicef toegezegde waterpomp bij één van hun twee ziekenhuizen. Ondertussen is door de Foundation een ondersteuningsprogramma gestart voor de boeren en zijn er oilpalm-nurseries opgezet waardoor het mogelijk wordt betere palmvariëteiten aan de boeren te distribueren. De opbrengsten van de fabriek moeten op een termijn van 5 tot 7 jaar voldoende zijn om de exploitatiekosten van de twee geadopteerde ziekenhuizen en kinderkliniek, inmiddels de grootste en meest succesvolle van het land, te kunnen dekken. Op regionaal niveau

wordt zo een begin gemaakt met een economische ontwikkeling die moet leiden tot het ontsnappen aan de armoedeval en tot het onafhankelijk worden van buitenlandse hulp en het realiseren van economische vrijheid. De resultaten die in drie jaar zijn behaald worden door het ministerie van Buitenlandse Zaken inmiddels erkend als innovatief en effectief en als een nieuwe vorm van ontwikkelingssamenwerking.

Samenvattend is de vraag dus niet óf buitenlandse steun nodig is maar op welke wijze deze steun gegeven moet worden. Particuliere organisaties hebben regelmatig een belangrijke rol gespeeld bij de identificatie van lokale behoeften, het aantonen van nieuwe aangepaste technologieën en vooral de toepassing van nieuwe strategieën. Ik voeg hieraan toe dat het raadzaam is voor particuliere organisaties zoals de Lion Heart Foundation zich niet te verlaten op internationale bureaucratieën vanwege alle problemen die daarmee samenhangen.

Prof.mr.dr. F. Bolkestein is onder meer voormalig VVD-leider en president-curator van de Prof.mr. B.M. Teldersstichting.

NOTEN:

- 1 Noah Feldman, *The Fall and Rise of the Islamic State*, Princeton, 2008, pp. 6-15.
- 2 Peter van Walsum, *Verder met Nederland. De kritische terugblik van een topdiplomaat*, Amsterdam, 2001, pp. 104 e.v.
- 3 Gillian Wigglesworth, 'The End of Impunity? Lessons from Siërra Leone', *International Affairs*, 84e jaargang, nummer 4, 2008, pp. 809-827.

Zojuist verschenen

KRACHTPROEF VOOR HET KAPITALISME. EEN LIBERALE REFLECTIE OP DE KREDIETCRISIS

Geschrift 109 van de prof.mr. B.M.Teldersstichting

In het najaar van 2008 ging de Amerikaanse zakenbank *Lehman Brothers* failliet. In de weken daarna trilde het financiële stelsel op zijn grondvesten: de kredietcrisis was uitgebroken. Overal in de wereld gingen banken en verzekeraars failliet of werden daarvan door overheden gered.

Toen de ergste paniek achter de rug was, kwam het maatschappelijke debat op gang. Betekende de kredietcrisis het einde van een op liberale leest geschoeide economische ordening? Was de deregulering van de financiële sector te ver doorgeschoten?

In *Krachtproef voor het kapitalisme* komen deze en andere vragen aan bod. Daarbij is nadrukkelijk aandacht voor de regulering van de financiële sector en de internationale monetaire situatie.

In de nasleep van de crisis in de financiële sector raakte ook de rest van de economie wereldwijd in een ernstige recessie. Ook dit onderwerp komt in het geschrift aan bod. Nagegaan wordt wat het liberale antwoord zou moeten zijn als de economische groei zo snel daalt als de voorbije jaren.

U kunt de publicatie bestellen door €10,- over te maken op bankrekening 514617462 van de Teldersstichting in Den Haag, onder vermelding van Geschrift 109. Gelieve daarnaast uw bestelling aan ons door te geven per post, email, telefoon of fax onder vermelding van uw naam en adres, zodat wij u het boekje kunnen toesturen.

Toezending geschiedt na ontvangst van betaling.

ONTWIKKELINGSHULP: EEN DUUR EN GEVAARLIJK 'MEDICIJN'

ARJAN DEIJ¹

In de discussie rondom ontwikkelingssamenwerking zijn grofweg twee kampen waarneembaar. Aan de ene kant staan de mensen die halstarrig vasthouden aan de 0,7%-norm (ook wel OESO-norm omdat dit percentage voortkwam uit afspraken van OESO-leden), die bepaalt dat landen 0,7% van hun bruto nationaal inkomen standaard aan ontwikkelingshulp dienen te geven. Aan de andere kant staan de tegenstanders van deze norm. Zij menen dat dogmatisch vasthouden aan de norm zonder daarbij de effecten van ontwikkelingshulp in ogenschouw te nemen onverstandig is. Zeker nu de westerse wereld te maken heeft met een economische recessie lijkt het moment aangebroken de discussie over ontwikkelingssamenwerking opnieuw aan te gaan. Arjan Deij geeft in zijn bijdrage alvast een voorzet door inzichtelijk te maken dat ontwikkelingshulp niet zonder meer leidt tot economische groei en verbeterde leefomstandigheden in de Derde Wereldlanden.

Tussen 1960 en 2008 werd door de rijke landen die verenigd zijn in het Development Assistance Committee (DAC) van de Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling (OESO) 2941 miljard dollar besteed aan ontwikkelingshulp. In 2010 zal de Nederlandse overheid ruim 4,7 miljard euro besteden aan officiële ontwikkelingshulp.² In deze crisistijd is er nog meer reden dan anders om ons af te vragen of zo'n significant bedrag voor ontwikkelingshulp inderdaad de beste manier is om arme landen te helpen.

Voor medicijnen is een bijsluiter verplicht. Daarop moeten ook de mogelijk schadelijke bijwerkingen ver-

meld staan. Dat vinden we vanzelfsprekend, omdat ons leven ermee gemoeid kan zijn. Bij steeds meer mensen begint het besef door te dringen dat ook ontwikkelingshulp negatieve bijwerkingen kan hebben. Diverse wetenschappers hebben ons op de schaduwkanten van deze hulp geattendeerd.

Sowieso zijn er weinig aanwijzingen dat hulp het gewenste effect van armoedevermindering heeft. De onderzoekers Doucouliagos en Paldam komen na een meta-evaluatie van 68 papers, waarin 543 vergelijkbare schattingen zijn gemaakt van het effect van ontwikkelingshulp op economische groei, tot de teleurstellende conclusie dat na 40 jaar onderzoek niet aantoonbaar is dat het effect van hulp op groei statistisch significant groter is dan nul.³ De Amerikaanse ontwikkelingseconoom William Easterly verwijst naar onderzoek waarin is gezocht naar de variabelen die van belang zijn voor economische groei: de auteurs kwamen tot 145 factoren, maar daar zat ontwikkelingshulp niet bij.⁴

Er zijn zelfs sterke aanwijzingen dat ontwikkelingshulp eerder zorgt voor toename van de armoede dan afname ervan. Zo wijst de uit Zambia afkomstige Dambisa Moyo op het wrange feit dat in de jaren '70 van de vorige eeuw 10% van de Afrikanen moest rondkomen van 1 dollar per dag, terwijl nu, 40 jaar later en een biljoen dollar aan ontwikkelingshulp verder, meer dan 70% van de Afrikanen moet rondkomen van 1 dollar per dag.⁵ En in het recent verschenen proefschrift van Wiet Janssen⁶ is te lezen dat de regio's die relatief veel ontwikkelingshulp ontvingen, economische stagnatie vertonen, terwijl landen die weinig hulp ontvingen, een sterke economische groei laten zien. Zuid-Afrika en Botswana accepteren bijvoorbeeld geen hulp, maar doen het veel beter dan landen die wel hulp aannemen.

In het rapport *Minder pretentie, meer ambitie* dat de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid op 18 januari 2010 naar buiten heeft gebracht, valt te lezen dat de huidige hulp nog te veel bestaat uit ad hoc projecten die beogen de levensomstandigheden te verbeteren.⁷ Zulke projecten leiden echter niet automatisch tot structurele ontwikkelingen waardoor de bevolking zichzelf kan gaan bedruipen. Kortom: de bekende metafoer van de vis en de hengel.

Arend-Jan Boekestijn wijst er in zijn boek *De prijs van een slecht geweten* uitgebreid op dat ontwikkelingshulp niet alleen geen effect heeft of zelfs leidt tot meer armoede, maar ook nog eens allerlei andere ongewenste neveneffecten heeft.⁸ Hij attendeert er bijvoorbeeld op dat de royaal beschikbare buitenlandse hulp ervoor zorgt dat de veel geringere binnenlandse belastinginkomsten door de machthebbers als onbelangrijk worden beschouwd, wat weer tot gevolg heeft dat het staatsapparaat geen incentives heeft om de bevolking van hoogwaardige publieke goederen te voorzien. Buitenlandse hulp verbreekt op die manier de band tussen volk en overheid. Moyo wijst erop dat hulp vooral politieke instabiliteit (burgeroorlogen, coups, et cetera) veroorzaakt, omdat het meeste geld nu eenmaal te halen is in het staatsapparaat, en niet in de verkommerde particuliere sector. Het hierboven genoemde rapport van de WRR wijst ook op afhankelijkheid en verstoring van de lokale machtsituatie of juist instandhouding van 'foute' regimes. Al met al lijkt ontwikkelingshulp meer nadelen dan voordelen op te leveren. Ook deskundigen als de reeds eerder genoemde oud-Wereldbankeconoom William Easterly⁹, en de Amerikaanse economen Glenn Hubbard en William Duggan¹⁰ zijn tot die conclusie gekomen.

Naast het feit dat landen die ontwikkelingshulp ontvangen, per saldo meer last hebben van ongewenste bijwerkingen dan gemak van het oorspronkelijk beoogde effect, worden deze landen nog eens extra getroffen door de importheffingen en exportsubsidies van de rijke landen. De schade die deze handelsbarrières in de ontwikkelingslanden aanrichten (nog los van de inkomensderving van consumenten in de landen die deze handelsbelemmeringen in stand houden), is moeilijk te kwantificeren; een ruwe maar voorzichtige schatting is dat alleen al door de handelsmuren rondom de Europese Unie 6600 mensen per dag van de honger sterven.¹¹ Als wij inderdaad de ontwikkelingslanden willen helpen, waarom confronteren

we ze dan met handelsbarrières? Om, bijvoorbeeld vanwege electorale redenen, goed georganiseerde lobbygroepen (zoals de agrarische sector) terwille te zijn? Als we weigeren deze barrières op te ruimen, is ontwikkelingshulp in het gunstigste geval niet meer dan symboolpolitiek.

Om de armoedeproblematiek op te lossen, is het niet voldoende om goedbedoelende doktoren in te zetten die blind zijn voor de negatieve bijwerkingen van het medicijn dat al jaren door hen wordt aangeprezen, maar ondertussen de patiënten niet heeft genezen. Het is te vrezen dat ontwikkelingshulp niet veel effectiever is dan het beruchte aderlaten, dat lange tijd een algemeen aanvaarde 'geneeswijze' was. Teneinde mensen effectief te kunnen helpen, moest de medische wetenschap inzicht ontwikkelen in wat werkelijk de constitutie van een organisme bepaalt. Zo kan ook de economische wetenschap inzichten aanleveren hoe economische groei ontstaat, en welke beleidsmaatregelen daarbij wel en niet helpen. De meest voor de hand liggende beleidsmaatregel is wereldwijde handelsliberalisatie. Het ontbreken van vrijhandel is het werkelijke probleem, en niet een overmaat daarvan.

Structurele ontwikkelingshulp is een middel dat vanwege zijn bijwerkingen erger is dan de kwaal. Het echte medicijn van vrijhandel is veel minder populair, maar veel effectiever. Inzet van dat medicijn maakt suboptimale aanwending van 4,7 miljard euro aan belastinggeld voor structurele ontwikkelingshulp overbodig. Een welkome bezuinigingsmogelijkheid op het moment dat we zelf wat met onze economische gezondheid aan het kwakkelen zijn!

Drs. A. Deij is ICT-architect bij de rijksoverheid.

NOTEN:

- 1 De auteur dankt dr. Auke Leen voor zijn constructieve feedback op eerdere versies van dit artikel.
- 2 Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Minder pretentie, meer ambitie: Ontwikkelingshulp die verschil maakt*, WRR-rapport nummer 84, Den Haag, 2010, zie: <http://www.wrr.nl/content.jsp?objectid=5213>.
- 3 H. Doucouliagos and M. Paldam, 'Aid effectiveness on growth: a meta study', in: *European journal of political economy*, 24, 2008, pp. 1-24.
- 4 William Easterly, *Can the West save Africa?*, NBER working paper no. 14363, Cambridge, Mass.: National Bureau of Economic Research, 2008.

- 5 Dambisa Moyo, *Dead Aid: Why Aid is Not Working and How There is a Better Way For Africa*, 2009.
- 6 Wiet Janssen, *Management of the Dutch development cooperation*, Dissertatie Universiteit Twente, 2009, zie: http://doc.utwente.nl/68736/1/thesis_WW_Janssen.pdf.
- 7 WRR, *Minder pretentie, meer ambitie*.
- 8 A. Bokestijn, *De prijs van een slecht geweten: waarom hulp in haar huidige vorm niet werkt*, Soesterberg, 2010.
- 9 William Easterly, *The White Man's Burden: Why the West's Efforts to Aid the Rest Have Done So Much Ill and So Little Good*, Londen, 2007.
- 10 R. Glenn Hubbard and William Duggan, *The Aid Trap: Hard Truths About Ending Poverty*, 2009.
- 11 S. Pollard, A. Mingardi, C. Philippe and S. Gabb, *EU Trade barriers kill*, Rapport van het Centre for the New Europe, 2003, zie: http://www.cne.org/pub_pdf/2003_09_04_EU_barriers_kill.pdf.

HOBBELS OP DE WEG VAN DE RECHTSSTAAT ONDER DE VLAG VAN DE ISLAM

NAHED SELIM

Islamitische landen kampen, zoals andere ontwikkelingslanden, met enorm veel problemen en hebben een grote ontwikkelingsachterstand. Onderling verschilt de situatie per land, zeker, maar toch zijn er ook vele overeenkomsten. Een duidelijke overeenkomst vormt de positie van de vrouw. Hoe arm of rijk een islamitisch land ook is, de extra belemmeringen die vrouwen ondervinden – slechts omdat ze als vrouwen zijn geboren – op het economische, sociale en juridische niveau blijven even groot. Een vrouw uit een arm land zoals Pakistan of Bangladesh en een vrouw uit een rijk land zoals Saoedi-Arabië leven onder ongeveer dezelfde regels en voorschriften wanneer ze deel willen nemen aan het maatschappelijke leven: studeren, een partner zelf kiezen, trouwen, werken, erven, kinderen opvoeden, scheiden, de voogdij krijgen, ouderlijk gezag uitoefenen of politiek actief zijn. In een islamitisch land wordt een vrouw over het algemeen gezien als het bezit van de familie. Van haar gedrag hangt de naam, de eer en het aanzien van de familie af. Ze beschikt niet over haar lichaam noch over haar gevoelens en emoties. Verliefd worden voor of buiten het huwelijk is het ergste wat een islamitische vrouw kan overkomen. Verliefd worden staat soms gelijk aan de dood, aangezien zij zelf niet over haar gevoelens en haar lichaam gaat maar haar familie, haar stam en soms het hele dorp. Slechts een kleine minderheid van vrouwen treft een beter lot in islamitische landen, wier familie erin is geslaagd zich los te maken van de stam en zich niets aantrekt van de omgeving, tot op zekere hoogte natuurlijk. Zelfbeschikking is dus geen verdienste die een vrouw kan bevechten en overwinnen door haar talenten, door hard werken of intelligentie. Zelfbeschikking is een toevaligheid voor een kleine elite die het geluk heeft te worden geboren in een familie die dat toestaat en die sterk genoeg is om de

afkeuring van de omgeving te kunnen weerstaan.

De slechte positie van vrouwen vormt één van drie fundamentele gebreken in de Arabische landen, volgens het eerste rapport van de UNDP (United Nations Development Program) uit 2002, waarin werd geprobeerd een diagnose te stellen voor de oorzaak van de ontwikkelingsachterstand in de Arabische landen. De andere twee gebreken lagen op het gebied van politieke rechten, en op het gebied van kennis. Het is belangrijk om op te merken dat deze rapporten van de UNDP werden geschreven door een groep van onderzoekers die allemaal een Arabische afkomst hebben, zodat de gebruikelijke smoes van de westerse kijk en de westerse bril, hier niet geldt.

Niet alleen werden de gebrekkige vrouwenrechten genoemd als een aparte bron van onderontwikkeling, maar een later rapport, namelijk het vierde (in 2005), werd geheel aan de positie van vrouwen gewijd. Natuurlijk zijn er individuele verschillen tussen islamitische en Arabische landen onderling, maar de situatie van vrouwenrechten is voor een groot deel vergelijkbaar. Dat is te verklaren door het feit dat de officiële rechtspositie van vrouwen in islamitische landen grotendeels wordt ontleend aan islamitische grondslagen en gedicteerd door de toepassing van de sharia oftewel de islamitische wetgeving. Ook de niet-officiële leefregels, de ongeschreven wetten, het gewoonterecht en de levensstijl worden grotendeels (en zelfs in toenemende mate) daarop gebaseerd. Deze koppeling van religie en wetgeving maakt van de strijd voor vrouwenrechten niet alleen een politieke strijd maar vooral en in de eerste plaats een religieuze strijd. Een strijd tegen religieuze heilige huisjes in de islam over de man-vrouw verhouding die de vrouw in een minderwaardige positie vasthouden en haar dwingen tot gehoorzaamheid en slavernij. Veel vrouwen berusten op

den duur in deze positie. Anderen proberen daar tegen te vechten en komen, na vele pijnlijke ervaringen en teleurstellingen tot dezelfde berusting. Zij leren dat ze, voor hun eigen veiligheid, beter hun mond kunnen houden. Desgevraagd zullen ze zelfs ontkennen dat ze ontevreden zijn, dat ze in het geheim lijden. Ze zullen het in het openbaar zelfs opnemen voor alle islamitische discriminatoire en vrouwvijandige voorschriften en opvattingen. Ze weten dat ze een hondenleven leiden, zien niet meer hoe ze dat kunnen veranderen, beseffen de onmogelijkheid voor een verbetering van hun situatie maar hopen tegelijkertijd op een beter leven daarginds in het hiernamaals en voor dat doel, een beter leven na de dood, offeren ze zich op. Ze komen tot de conclusie dat ze als vrouw niets voorstellen en niets kunnen bereiken in de huidige wereld die door mannen gedomineerd wordt. Mannen die, koste wat het kost, hun privileges willen behouden en hun bevoorrechte positie boven de vrouwen willen beschermen. Tegelijkertijd troosten de vrouwen zich met het idee dat ze in het hiernamaals wel een fijn bestaan zullen leiden, daar in het paradijs.

Voor mensen die niet langer geloven en voor atheïsten die nooit de macht van het geloof op de ziel en op het verstand hebben ervaren, is het moeilijk zich voor te stellen hoe groot en hoe verpletterend die macht kan zijn. Zeker verpletterend wanneer het gepaard gaat met een krachtige conditionering van moslimkinderen vanaf de eerste dag. Conditionering die zich bedient van macht en geen enkele vorm van geweld schuwt tegen iedereen die zich openlijk verzet tegen de islam en weigert zich aan te passen.

Om het eeuwige geluk te bemachtigen (en om zich tegen agressie en geweld te beschermen) accepteren moslimvrouwen vrijwillig alle moeilijkheden en doen ze hun uiterste beste zodat God oftewel Allah tevreden met hen zal zijn. De hele wereld weet intussen hoe inhumaan islamitische regels soms kunnen zijn. Toch doet het grootste deel van de moslimvrouwen in de hele wereld hun best om die regels te gehoorzamen, omdat gehoorzaamheid en devotie hun enige hoop is op een beter leven (na de dood) en op een toegangkaart tot de hemel. Veel mensen zullen hierover met mij van mening verschillen. Toch weet ik zeker dat wanneer de islamitische leefregels en -voorschriften voor vrouwen niet gekoppeld zouden zijn aan (de illusie!) van een beloning in de vorm van toe-

gang tot het paradijs na de dood, het maar de vraag is hoeveel moslimvrouwen ervoor zouden blijven kiezen. Waarschijnlijk nul. Een echte vrijwillige keuze voor de positie van tweederangs burger, de positie van een halve man, de positie tussen slaaf en vrije mens in, kiest niemand zomaar. Boetedoening om het eeuwige geluk te verdienen in het hiernamaals is hun enige motivatie.

Zo ontstaat er een vreemde, tegenstrijdige situatie van vrouwen die onderdrukt worden door de religie en tegelijkertijd toch hun heil zoeken bij diezelfde religie en steeds verder en dieper hun leven laten bepalen door strenge imams en voorgangers.

Toch is het noodzakelijk om te werken aan een verbetering van de positie van vrouwen in islamitische landen, omdat daar nog steeds de ergste vorm van apartheid geldt die de mensheid vandaag de dag kent. Een apartheid die de helft van de bevolking of iets meer behelst. Het gaat dus niet om een minderheid wegens ras, religie, kleur of seksuele geaardheid. Het gaat om hun vrouw-zijn. Ook al wordt die apartheid goedgepraat door een geloof, namelijk de islam, ook al heeft het voor velen een heilige status gekregen, toch moeten we ons blijven inzetten om die te bestrijden.

Het is ontmoedigend om mensen te willen helpen die jouw hulp niet aanvaarden. Ze zullen zeggen dat ze jouw hulp niet nodig hebben. 'Je hoeft me niet te redden omdat ik al gered ben. Gered door Allah die mij het eeuwige leven belooft en garandeert. Jouw redding geldt slechts voor dit voorbijgaande leven. Die wens ik in te ruilen voor het eeuwige, blijvende leven.' Dit is ongeveer wat we te horen zullen krijgen wanneer we de meerderheid van de gelovige, moslimvrouwen willen helpen.

Maar je moet geen mensen willen helpen die niet geholpen willen worden. Dit is namelijk zinloos. Het levert hen alleen maar extra macht en middelen op waarmee ze de rest nog beter kunnen onderdrukken. Je moet je concentreren op mensen die bereid zijn verantwoordelijkheid voor zichzelf te dragen, die zelf bezig zijn te strijden tegen onrecht, ook de islamitische, en tegen vrouwendiscriminatie. De fout die het Westen tegenwoordig vaak begaat is dat men denkt iets te kunnen doen voor alle groepen tegelijk, overal op de wereld. Het redden van mensenlevens is een nobel, christelijk doel. Dat moeten we aan de kerken overlaten, die het trouwens van oudsher goed hebben gedaan door het te kop-

pelen aan missie en bekering. Maar het lukt bovendien niet altijd en niet overal. Zelfs de lieve Heer is nog niet geslaagd in deze taak. Liberalen zouden zich eerder als doel moeten stellen het verbreiden van hun idealen en het geloof in de praktijk van de rechtsstaat wereldwijd te bevorderen. Mensenrechten moet onze bijbel of koran zijn. Ook in islamitische landen zijn er mensen die geloven dat het beter met ze zal gaan wanneer mensenrechten meer doorgang zouden krijgen. Dit zijn onze bondgenoten. Jammer genoeg zie ik weinig mogelijkheden voor verwezenlijking van mensenrechten. In Afghanistan bijvoorbeeld zijn onze bondgenoten de stamhoofden, de Mullah's en de imams. Straks lijkt het erop dat de Taliban zelfs onze bondgenoten zullen worden, als je sommige politici mag geloven!

Hoe geloofwaardig zijn wij in dit geval tegenover meisjes die niet naar school mogen door toedoen van dezelfde islamitische geestelijken? Tegenover de vrouwen die niet van hun mannen naar de dokter mogen, indien het een man is, weer op aanraden van dezelfde stamhoofden en Mullah's die vinden dat je jouw vrouw liever dood kan laten gaan dan dat ze door de ogen van een vreemde man gezien wordt? Hoe geloofwaardig ben je als voorvechter van mensenrechten wanneer je moskeeën in Afghanistan gaat bouwen waarin de vrouwen te horen krijgen dat zij de akker zijn voor de mannen. 'Jullie vrouwen zijn een akker voor jullie. Komt dan tot jullie akker hoe jullie willen[...]' (koran: 2:223); dat een man het recht heeft op vier echtgenotes (polygamie, koran 4:3) die hem allen gehoorzaamheid verschuldigd zijn, op straffe van geweld en slaan (koran 4:34); dat een man zijn vrouw(en) mag wegsturen en weer terugnemen naar wens wanneer het hem behaagt, drie maal met tussenpozen van drie maanden, voordat ze daadwerkelijk van hem is gescheiden (zie koran 2:229: 'De verstoting mag twee keer, daarna moeten zij in vriendelijkheid teruggenomen worden of op een goede manier weggezonden worden'); dat zij nooit van hem mag scheiden maar hij hoeft alleen maar te zeggen: 'ik verstoot je' en klaar is Kees, dat overspelige vrouwen gestenigd of zweepslagen krijgen met mensen eromheen als toeschouwers, mits aan de islamitische wettelijke voorwaarden wordt voldaan (zie koran 24:2 'De overspelige vrouw en de overspelige man, geselt elk van hen beiden met honderd geselslagen en krijgt geen mededogen met hen[...]. Bij

hun bestraffing moest een groep gelovigen aanwezig zijn'); en dat op het verlaten van de islam (afvallen) de doodstraf staat? Wie heeft verzonnen dat we in Afghanistan moskeeën moeten bouwen bij wijze van humanitaire hulp? Op welke wijze help je daarmee de vrouwen in hun strijd voor gelijke rechten? Zeker niet de TV-presentatrice die een paar jaar geleden werd gedood in Afghanistan omdat ze zonder hoofddoek op de TV verscheen! Hoe help je vrouwen met moskeeën te bouwen waarin de meisjes en jongens vanaf een jonge leeftijd te horen krijgen dat de profeet Mohammed gezegd heeft dat de meerderheid van de bewoners van de hel (na de dood) vrouwen zullen zijn en dat vrouwen gebrekkig zijn in hun intelligentie en in hun geloof?

Ik geloof dat we een keuze moet maken zodat de hulp zo effectief mogelijk kan zijn en werkelijk kan leiden tot het vergroten van de rechtsstatelijkheid in de wereld en niet slechts tot het verzwaren van de aarde met mensen die hun voornaamste taak op de wereld opvatten als 'zoveel mogelijke nakomelingen achterlaten', die vervolgens voor de eeuwigheid afhankelijk blijven van de westerse voedselhulp en andere hulp, tenzij ze massaal naar hetzelfde Westen emigreren. Voor vrouwenemancipatie moet je vrouwen zoeken die zelf bezig zijn met hun emancipatie. Voor democratie en de rechtsstaat moet je mensen helpen die geloven in de mensenrechten, in de Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens, wel te verstaan. De Universele Verklaring voor de Mensenrechten is essentieel voor het bevorderen van de rechtsstaat en de democratie in de wereld. Het feit dat alle islamitische landen, 57 in totaal, georganiseerd in de Organisatie van de Islamitische Conferentie (OIC) met een afzonderlijke Islamitische Mensenrechten Verklaring kwamen in 1990 in Caïro, tast het gezag en de universaliteit (dus de geloofwaardigheid) van de Universele verklaring voor mensenrechten aan. Het geeft bovendien aan dat het onmogelijk is de politiek en de islam van elkaar te scheiden. Dat zeg ik niet alleen, dat stellen dus de 57 islamitische landen. Christenen hebben geen aparte mensenrechtenverklaring nodig gehad, joden ook niet. Gelovigen van deze twee religies kunnen zich vinden in één verklaring voor iedereen. Moslims niet.

Weinig mensen zijn bekend met het bestaan en de inhoud van de Islamitische Verklaring. Zelfs in de Verenigde Naties wordt zij gezien als een aanvulling op de Uni-

versele verklaring. Daarom zou ik hier vandaag, de belangrijkste verschillen die met name van belang zijn voor vrouwen willen belichten. Ik begin met artikel 24, dat zegt dat alle rechten en vrijheden genoemd in de Islamitische Verklaring vallen onder het islamitische sharia-recht. Artikel 25 zegt dat de islamitische sharia de enige bron is en het enige referentiekader voor de betekenis en de uitleg van alle artikelen van deze verklaring. Collega-spreker Jan Michiel Otto heeft zich in zijn bijdrage uitgeput in een poging te bewijzen dat de sharia helemaal niet bestond, dat niemand het kan definiëren, dat het in elk land iets anders betekende en dat het niets met rechtspraak te maken had. Het hoogste gezag in alle islamitische landen, 57 in totaal, heeft blijkbaar geen enkel moeite om te begrijpen wat de sharia is. De gezagsdragers in deze landen weten dat het bestaat, en dat het zelfs de enige basis is en de enige bron vormt voor de uitleg en de interpretatie van de artikelen in de islamitische verklaring. Het verschil tussen deze geestelijken en de heer Otto is dat ze daarginds niet politiek-correct hoeven te doen over de sharia.

Artikel 6 gaat over de rechten van vrouwen: 'Woman is equal to man in human dignity, and has rights to enjoy as well as duties to perform; she has her own civil entity and financial independence, and the right to retain her name and lineage.' Dat klinkt mooi. Maar indien ik weten wil wat voor rechten ze precies heeft en wat voor plichten, dan word ik toch maar weer doorverwezen naar de sharia. Immers geen enkel artikel van deze verklaring mag tegenstrijdig zijn met de sharia. De sharia wil zeggen: de gecodeerde teksten uit de koran en de overleveringen van de profeet die een bepaald oordeel bevatten. Verder spreekt de Islamitische Verklaring van gelijkheid van vrouwen en mannen in menselijke waardigheid. Dit is ook het enige gelijke recht dat we van deze Verklaring kunnen verwachten. Verder heeft de vrouw dus aparte rechten en aparte plichten, andere dan de man (conform de sharia natuurlijk). Het toppunt van ongelijkheid voor de Wet, wel te verstaan. Dezelfde sharia die de polygamie alleen voor de man toestaat bijvoorbeeld (koran 4:3) en die de getuigenis van een vrouw voor de rechtbank als een halve getuigenis rekent (koran 2:282). Er zijn namelijk twee vrouwen nodig om een volle getuigenis te geven voor de rechtbank. Twee vrouwen zijn in een islamitisch land dus gelijk aan één man voor de rechter. Vrouwendiscriminatie

voor de wet is dus legaal en geïnstitutionaliseerd door de islam. Wat voor gelijkheid in menselijke waardigheid wordt dan eigenlijk bedoeld?

Bij vergelding, die overigens voorgeschreven is door de islam, wordt niet alleen de menselijke waardigheid maar zelfs het menselijke leven onderverdeeld in drie ongelijke categorieën met drie verschillende waarden. Het menselijke leven van een man is anders en meer waard dan het leven van een vrouw of van een slaaf. Uitgedrukt in geld is het leven van een vrouw de helft waard van dat van een man bij bloedgeld, om niet te spreken over het leven van een slaaf. 'Jullie die geloven! Aan jullie is voorgeschreven te vergelden bij doodslag: een vrije voor een vrije, een slaaf voor een slaaf en een vrouw voor een vrouw' (koran 2:178). Dit noemt de Islamitische Verklaring gelijkheid in menselijke waardigheid?

Een ander artikel dat gaat over gelijkwaardigheid van alle mensen (hoewel dat dus maar nog de vraag is!), is Artikel 1 (a) van de Islamitische Verklaring van de mensenrechten: 'All human beings form one family whose members are united by submission to God and descent from Adam. All men are equal in terms of basic human dignity and basic obligations and responsibilities, without any discrimination on the grounds of race, colour, language, sex, religious belief, political affiliation, social status or other considerations.'

Hoewel dit artikel begint met 'All human beings' gaat het hier uitsluitend over moslims, als je goed kijkt, moslims die zijn gelijk aan elkaar in 'submission to God'. 'Submission' betekent overgave en onderwerping, de letterlijke betekenis van het Arabische woord 'Islam'. Het artikel geeft dus de indruk dat het de hele mensenwereld als één familie beschouwt, maar letterlijk sluit het juist iedereen uit die niet-moslim is, want niet-moslims geloven niet in 'submission to God = Islam' en de atheïsten vallen helemaal uit de boot, omdat zij niet eens geloven dat ze van Adam afstammen. Als we verder kijken om te zien wie nu, onder de moslims, gelijke rechten genieten, zien we helaas dat het alleen om de mannen 'all men are equal' gaat, terwijl de vrouwen wel onderdeel uitmaken van die familie van moslims 'all human beings form one family', maar zonder daarbij te horen met gelijke rechten. Die gelden immers alleen voor 'all men' en niet voor 'all human beings'.

Een ander voorbeeld is het artikel dat dient voor het beschermen van het menselijk leven. Dit artikel staat het

doden van mensen toe mits conform aan de sharia. In artikel 2(a) staat het volgende: 'Life is a God-given gift and the right to life is guaranteed to every human being. It is the duty of individuals, societies and states to protect this right from any violation, and it is prohibited to take away life except for a Shari'ah-prescribed reason.' De doodstraf is dus toegestaan om de redenen die de koran aangeeft. Een daarvan is afvalligheid (naast overspel en nog meer redenen). De Islamitische Verklaring voor de mensenrechten staat dus toe dat afvalligen gedood worden. Verder is het bekend dat niet-bekeerde mannen niet mogen trouwen met moslimvrouwen. Voor een moslimvrouw is het verboden om te trouwen met een niet-moslim. Dit verbod geldt niet voor een moslimman. Artikel 5(a) van de Islamitische Verklaring voor mensenrechten benadrukt dit feit nogmaals: 'The family is the foundation of society, and marriage is the basis of its formation. Men and women have the right to marriage, and no restrictions stemming from race, colour or nationality shall prevent them from enjoying this right'. Maar blijkbaar zijn de restricties wegens godsdienst wel toegestaan.

Er valt op zich veel meer te zeggen over deze zogenaamde mensenrechten-verklaring van moslims. Zo blijkt bijvoorbeeld het artikel over vrijheid van geloof een artikel te zijn tegen bekering en afvalligheid van de islam, om moslims weg te houden van de vrijheid van geloof en hen te 'beschermen' tegen bekering tot een ander geloof dat als een misdaad wordt opgevat. De tijd ontbreekt om alle relevante artikelen hier te behandelen, maar ik adviseer iedereen om de verklaring eens goed te lezen want met mensenrechten heeft het niets van doen.

Beide verklaringen – de Universele Verklaring en de

Islamitische Verklaring – handelen over mensenrechten, maar er bestaat in werkelijkheid een wereld van verschil tussen beide. Voor het bereiken van gelijke rechten tussen mannen en vrouwen is de Universele Verklaring voor de Mensenrechten van enorm belang omdat het een gezaghebbende document is. In de strijd tegen islamitische geestelijken die een heilige gezag claimen, en tegen islamitische heilige geschriften die de vrouw tot een tweederangsburger hebben gedegradeerd, heeft men het gezag van zo'n Universele Verklaring nodig. Zij ontleend haar gezag aan het feit dat zij door bijna alle landen in de wereld is geratificeerd, aanvankelijk ook door een aantal islamitische landen. Helaas kozen moslims in 1990 voor een aparte islamitische mensenrechtenverklaring waarin de gelijkheid tussen mannen en vrouwen teniet werd gedaan. In de Verenigde Naties wordt er hard gelobbyd, door moslimlanden, om de Islamitische Verklaring voor de mensenrechten mondiaal te erkennen als gelijkwaardig of op zijn minst complementair aan, oftewel een gewenste toevoeging op, de Universele Verklaring. Maar wat mij betreft heeft de Islamitische Verklaring geen enkele toegevoegde waarde. Het is slechts een schande ten aanzien van minstens de helft van de mensheid wanneer deze pogingen zouden slagen.

Wat wij in het Westen moeten doen staat wat mij betreft glashelder voor ogen. Zorgen in eerste instantie dat de echte, Universele Verklaring door ieder VN-lid erkend wordt en sterk staan tegenover de moslimlobby met hun vrouwonterende Moslimverklaring.

Drs. N. Selim is tolk/vertaalster en publiciste. Zij schrijft regelmatig voor landelijke dagbladen en publiceert verschillende boeken over de positie van vrouwen in de islam.

VROUWENRECHTEN IN DE ARABISCHE WERELD:

TUSSEN DROOM EN WERKELIJKHEID...

STAAN WETTEN IN DE WEG EN PRAKTISCHE BEZWAREN¹

PETRA STIENEN

In mei 2009 woonde ik twee bijeenkomsten bij over de wettelijke en maatschappelijke obstakels die verbetering van de situatie van Arabische vrouwen in de weg staan. Tijdens beide bijeenkomsten bleek dat het voor beleidsmakers, politici en wetenschappers goed is voorbij de abstracties te kijken, zoals 'de wet geeft geen ruimte, vrouwen mogen niets van islam'. Op 24 mei 2009 sprak Rania Barghout in Amsterdam in de Rode Hoed ter gelegenheid van een lezingenreeks – georganiseerd door de directie Midden-Oosten van het ministerie van Buitenlandse Zaken – over haar ervaringen als journaliste en programma-maakster in de Arabische media. Zelf afkomstig uit Libanon, presenteert zij het programma *Kalam Nawaem* oftewel *Zoete Woorden*, met een Egyptische, Saoedische en Palestijnse collega.² Voor de verandering zat de Rode Hoed een keer vol met jonge vrouwen en mannen met een niet-westerse achtergrond. Haar lezing met als titel 'De sluier voorbij' sloeg aan bij dit publiek. Wat mij raakte was vooral het opgetogen gevoel in de zaal: eindelijk een Arabische vrouw die vanuit haar kracht als professional sprak en zich niet in de hoek liet drukken als 'slachtoffer van een rechtssysteem'.

De jonge vrouw met hoofddoek naast me schreef elk woord op in haar notitieblokje. Rania Barghout vertelde levendig hoe zij als programmamakers wekelijks voor gemiddeld 40 miljoen kijkers aandacht besteden aan de veelzijdigheid van onderwerpen waar Arabische vrouwen én mannen in hun dagelijkse leven mee in aanraking komen, van liefde tot werk tot opvoeding van kinderen, van uiterlijk tot verwezenlijking van hun dromen. Ze liet stukken zien uit de documentai-

re *Satellite Queens* van de Nederlandse Bregtje van der Haak over het programma *Kalam Nawaem*. Ze toonde het publiek hoe zij en haar drie mondige collega's op een zachtmoedige respectvolle manier allerlei taboes aan de orde stellen: over masturbatie, huwelijksproblemen, homoseksualiteit, werken buitenshuis, maar ook over hun afkeer van terrorisme. Volgens Rania Barghout groeit bij hun miljoenenpubliek langzaam maar zeker het besef dat vrouwen een grote rol spelen bij veranderingen in de Arabisch-islamitische samenleving. En keken er in het begin alleen maar vrouwen naar het programma, inmiddels is het ook razend populair bij mannen.

Een week later was ik gespreksleidster bij de conferentie 'Dreams of Arab women's NGO's' van de Arabische Nederlandse Vrouwenkring.³ Ik herkende veel van de discussies die gevoerd werden uit mijn tijd als diplomate in Egypte en Syrië, waar ik mensenrechten en vrouwenrechten in mijn pakket had. De dilemma's van Arabische NGO's gericht op vrouwenrechten hingen nauw samen met politieke, sociale en economische omstandigheden, maar zeker ook met religieuze voorschriften. Denk maar eens aan alle voorbe-

verandering voor
vrouwen zal in
elk Arabisch land
uiteindelijk van
binnenuit moeten
komen

houden die de meeste Arabische staten hebben gemaakt op basis van de Sharia bij the Convention of Elimination of Discrimination against Women (CEDAW). Toen ik een rondje in de zaal maakte waar tientallen Nederlandse, Egyptische, Sudanese, Palestijnse, Tunesische, Saoedische, Jemenitische, Syrische, Irakese en Kuwaitse vrouwen zaten, bleek dat ze eigenlijk allen dezelfde droom deelden: meer vrijheid om hun eigen leven in te richten, betere toegang tot onderwijs en gezondheidszorg en een

betere positie na echtscheiding. Sommigen vonden het te romantisch om over dromen te praten, zolang de dagelijkse realiteit van vrouwen in de islamitische wereld zo veel problemen kent. De verhalen van de vrouwen schetsten ook een sombere werkelijkheid, zeker als het over de rechtspositie en de economische situatie van Arabische vrouwen gaat. Iets dat ook Nahed Selim in haar bijdrage al uitgebreid aan de orde heeft gesteld. Tegelijkertijd bleek uit de diversiteit van de deelnemers dat in elk Arabisch land de situatie toch echt verschillend was. En dat dromen die vrouwen enkele decennia geleden hadden over onderwijs voor vrouwen en toegang tot de arbeidsmarkt inmiddels wel steeds meer zijn uitgekomen. Waardoor ze zeker ook durven te dromen over een werkelijkheid in de toekomst die voorbij gaat aan wetten en praktische bezwaren. Daarbij geldt voor mij wel dat praten over de situatie van dé Arabische vrouw alleen maar leidt tot een simplificatie van de werkelijkheid zonder dat recht wordt gedaan aan de vele werkelijkheden die er in die wereld bestaan voor vrouwen.

Voor mijn bijdrage aan het seminar over rechtsstatelijkheid in ontwikkelingslanden zou ik graag willen kijken naar lichtpuntjes in die dagelijkse werkelijkheid zoals ik die heb leren kennen tijdens mijn jarenlange verblijf als student, reisleidster, diplomate en gewoon als vrouw en moeder in landen als Egypte en Syrië.

In één van de meest succesvolle Egyptische films van de laatste jaren *Sahar al-Layali* (*Slapeloze nachten*) worstelen vier stellen uit de Egyptische middenklasse met alledaagse relatieproblemen, bindingsangst, seksuele frustraties en ontrouw. Een van de vrouwen wil scheiden omdat haar man tekort schiet in bed. Een andere vrouw hoort toevallig via zijn mobiele telefoon haar man met een minnares in volle actie. En de mannen proberen te begrijpen wat hun vrouwen nu echt van hen willen. Dat doen ze door met zijn vieren op een nacht weg te rijden naar Alexandrië voor een weekendje 'male bonding', luidkeels het lied *sahar layali* van Fairuz meezingend.

Enkele jaren geleden woonde ik de vertoning van deze film bij, tijdens de opening van het Arabisch Filmfestival in Rotterdam. Vooral de sterke vrouwen in deze film

waren voor mij een feest van herkenning. Ze leken op mijn vriendinnen, vrouwen met een eigen leven, een beroep als advocaat, arts, journaliste, en inderdaad met enorme drijfveren om echt iets van hun leven te maken.

Een vooraanstaand professor uit Syrië en zijn goede vriend, een voormalige Nederlandse ambassadeur in de Arabische wereld, waren het er echter over eens dat deze werkelijkheid niet bestond. Beide heren, al voorbij de pensioengerechtigde leeftijd, vonden deze film een slechte Hollywood versie van de situatie van jonge stellen in Egypte. Toevallig ken ik de vrienden van de zoon van de professor erg goed en besepte ik dat de vader weinig kennis had van de dromen en werkelijkheid van de jongere generatie.

Ook de openhartige discussies over seksualiteit in de film herkende ik. Want ondanks de aloude wijsheid dat je in het Midden-Oosten de drie heilige taboes religie-politiek-seks beter kunt vermijden, wist ik na een jarenlang

verblijf in Egypte en Syrië wel beter. Vrouwen spreken graag met mij over seks. Misschien wel omdat ze denken dat ik als Westerse vrouw wel wat kan hebben? 'Ben je nog maagd?' was bijvoorbeeld een vraag die ik herhaaldelijk kreeg van andere studentes tijdens mijn studie aan de Caïro Universiteit. In de pauze ver-

telden ze me over hun spannende verhalen en manieren om hun maagdelijkheid te behouden zolang ze nog niet getrouwd waren. Anale seks, met alle risico's op HIV-infecties, was een beproefde methode. Als het dan toch misging, was er nog altijd de hersteloperatie van het maagdenvlies.

De vrouwen in de film *Slapeloze nachten* voeren gesprekken die doen denken aan de lunchgesprekken van Carrie en haar vriendinnen in *Sex and the City*. Ook ik heb tijdens mijn lange verblijf in de Arabische wereld uren met vrouwen gepraat in cafés, moskeeën en huiskamers. Noura, mijn lerares Arabisch, was bijzonder openhartig over haar wilde leven: 'Je kunt in Caïro alles uitspoken, zolang je er maar voor zorgt dat niemand er achterkomt.' Ik verslikte me bijna in mijn clubsandwich toen zij tijdens een lunch zomaar opbiechtte dat zij liever een besneden man had, die onbesneden kerels uit Europa vond ze maar onhygiënisch. Samar, een Egyptische vrouwenrechtenactiviste, was stomverbaasd toen ik haar vertelde dat in het

de rol van mannen
is van groot belang
in discussies over
de positie
van de vrouw

katholicisme seks alleen op voortplanting is gericht. Islamitische vrouwen mogen juist volop genieten van seks, zolang het maar binnen het huwelijk is. 'De Koran zegt het; een man moet zijn vrouw plezier geven, anders mag ze van hem scheiden', aldus Samar. Van Roya, een Syrische vriendin, kreeg ik na mijn bevalling een grote doos met pikante lingerie. Op het kaartje stond: 'Je blijft altijd een vrouw. Blijf je best doen je man te behagen.' Haar eigen moeder werd boos toen ze zag dat Roya haar echtgenoot vroeg de was te doen. 'Je kanten ondergoed opvouwen moet je nooit aan je man overlaten, het is funest voor zijn libido.'

Toch is de houding van Arabische vrouwen dubbel. Want binnenshuis zijn zij heel openhartig, maar slechts weinig vrouwen durven deze 'vrouwenpraat' te vertalen naar een publieke oproep voor meer rechten van vrouwen in de samenleving. En dan blijkt dat veel Arabische vrouwen mij heimelijk benijden om de vrije keuzes die ik kan maken. Ik ben baas over mijn eigen leven en mijn eigen lichaam, en dat is zeker nog lang niet voor alle vrouwen in de Arabisch-islamitische wereld weggelegd.

Het programma *Kalam Nawaem*, conferenties over Arabische vrouwen NGO's, de film *Slapeloze Nachten*, zij passen in een trend in de Arabische wereld waarbij de stem van vrouwen steeds harder in het publieke leven begint door te klinken. Op de vraag wat wij vanuit het Westen kunnen doen aan de verbetering van de positie van vrouwen, antwoord ik dan ook: kijk eerst goed naar de dromen en werkelijkheden van de Arabische vrouwen, spreek met ze en neem de tijd. Luister naar hun visie op de vraag waar wetten en praktische bezwaren hun dromen in de weg staan. Kijk en vraag waar we vanuit Nederland, via samenwerking met NGO's, de overheid of het bedrijfsleven hun initiatieven kunnen ondersteunen.

Volgens mij moeten we ons ook realiseren dat, net als bij die professor en de Nederlandse ambassadeur, tussen droom en werkelijkheid soms ook veel oordelen van onze kant staan. Dat vrouwen in de Arabische wereld alleen maar slachtoffer zijn. Dat de wetten zo restrictief zijn dat

onderdrukking per definitie zal voortduren. Of dat die vrouwen daar alleen maar bevrijd kunnen worden door onze goede intenties. Durven we onze oordelen los te laten en ook naar de kracht van vrouwen te kijken? En ons bescheiden op te stellen en alleen steun te geven als er ook daadwerkelijk om gevraagd wordt? En dan niet meteen onze sjablonen willen opleggen? De verandering voor vrouwen zal uiteindelijk van binnenuit moeten komen, in elk Arabisch land op de manier die past bij dat land. Bovendien denk ik dat we als we het over de positie van de vrouw hebben, ook moeten kijken naar de rol van mannen. Tijdens de lezing van Rania Barghout kwam het fenomeen van de Arabische prinsjes aan de orde: de zoon-tjes die door de vrouwen van de familie zo verwend worden dat ze onuitstaanbaar zijn als ze opgroeien. Misschien is dat een onderwerp voor een volgend seminar: de rol van mannen in de verwezenlijking van de dromen van Arabische vrouwen.

Drs. P. Stienen heeft meer dan tien jaar in de Arabische wereld gewoond en gewerkt. Zij schreef het boek Dromen van een Arabische Lente. Een Nederlandse diplomate in het Midden-Oosten. Zij is tegenwoordig werkzaam als senior adviseur maatschappelijke ontwikkeling bij BMC advies en management.

NOTEN:

- 1 Een gedeelte van deze tekst is een bewerking van een column die eerder zijn verschenen in het Volkskrantmagazine '100% positief over Moslims' van 4 juli 2008 onder de titel Vrouwenpraat en een essay dat is verschenen onder de titel 'Slapeloze nachten' in de bundel *Weg uit Babylon. Verhalen en Essays over culturele miscommunicatie*, augustus, 2008.
- 2 Dit programma is wekelijks te bekijken bij het gesprek op woensdag om 19.45 www.hetgesprek.nl met Nederlandse ondertitels.
- 3 Zie voor het verslag van deze bijeenkomst www.anvk.nl.

DE EURO VAN STRAKS BEZIEN MET DE KENNIS VAN NU

ANDRÉ SZÁSZ

In 2001 kreeg Griekenland toestemming de euro in te voeren, ondanks het feit dat het land gezien zijn omvangrijke staatsschuld niet aan de voorwaarden voor invoering van de euro voldeed. Eerder voldeed ook Italië niet aan de eisen voor toelating tot de eurogroep en werd desondanks toegelaten. Met de huidige kredietcrisis komen juist deze landen in de problemen en trekken daarbij de andere europartners mee. Reeds in 2003 waarschuwde de Teldersstichting in een rapport dat de euro op de lange termijn alleen geloofwaardig kon zijn, indien de deelnemende landen hun verdragsverplichtingen nakomen. De voorzitter van de werkgroep die destijds het rapport over de financiële degelijkheid van de euro opstelde betoogt dat de Griekse problematiek ons met de neus op de feiten drukt. De vraag naar de toekomst van de euro en de Europese integratie dient te worden beantwoord, aldus André Szász.

'De euro is op langere termijn slechts geloofwaardig, als de deelnemende landen hun verplichtingen inzake hun economisch beleid nakomen. Zouden zij dat niet doen, dan zijn op den duur onderlinge spanningen en verwijten over en weer onvermijdelijk, en dreigt de gezamenlijke munt geen bindmiddel te worden maar slijtzwam,' aldus de publicatie *De EMU effectief. Voorwaarden voor economische dynamiek en financiële degelijkheid* van de Teldersstichting in 2003. Een voorbeeld van die verwijten over en weer konden we afgelopen maand horen, toen de eurolanden de Griekse moeilijkheden weten aan eerder Grieks bedrog, en de Griekse premier de schuld gaf aan de Europese Commissie die de vorige regering haar gang had laten gaan, en aan de regeringsleiders die door ondui-

delijke uitspraken de onrust in de markt aanwakkerden. Om te zwijgen over de Grieks-Duitse 'gedachtewisseling' in de respectievelijke media.

Griekenland werd in 2001 toegelaten tot de eurogroep. Niet omdat de partners zich door listige Grieken met hun vervalste statistieken hadden laten wijsmaken dat het voldeed aan de verdragscriteria. Ook met de kennis van toen was bekend, dat de staatsschuld niet onder 60% lag maar boven 100% Bruto Binnenlands Product (BBP). Het verdrag eist dan, dat zij 'in voldoende mate afneemt' en de 60% 'in een bevredigend tempo benadert'. Dat vergt geen beperking van het overheidstekort, maar overschotten, of op zijn minst evenwicht. Daarvan was geen sprake. Maar men meende Griekenland niet te kunnen weigeren wat men eerder aan Italië (dat hieraan evenmin voldeed) had toegestaan. Dus pretendeerden de gezamenlijke autoriteiten dat beide landen aan alle eisen voldeden. Zo begon al meteen de erosie van de verdragsverplichtingen. De kredietcrisis gingen de eurolanden dan ook in met uiteen groeiende economieën. Weliswaar kon dat dankzij de gezamenlijke munt niet leiden tot onderlinge valutacrisis, wat als succes van de euro werd gepresenteerd, maar dat betekende niet dat men de aangegane verdragsverplichtingen ongestraft kon blijven negeren.

Toen de werkelijke omvang van de Griekse tekorten doordrong leidde dat tot aantasting van de Griekse kredietwaardigheid en een aanzienlijke rentestijging. Blijkbaar was de verdragsbepaling dat lidstaten niet op elkaars steun mogen rekenen, het *no bail-out*-artikel, in de markt toch geloofwaardiger dan ik verwacht had. De discipline die zo van de markt uitgaat heeft het bezwaar dat zij nu eens te zwak en traag en dan weer te sterk en abrupt kan zijn. Dat was de reden dat er destijds niet voor gekozen is alleen op marktdiscipline te vertrouwen maar verplichtin-

gen in het verdrag op te nemen. Maar als die stelselmatig worden genegeerd, is marktdiscipline onmisbaar. Intussen wordt naarstig gezocht naar mogelijkheden om het verdragsverbod van onderlinge steun te omzeilen. Dat zou niet verstandig zijn. We zijn in deze situatie beland doordat Griekenland zijn verplichtingen negeerde en doordat de Europese Unie daaraan meewerkte, eerst door het land ten onrechte tot de eurogroep toe te laten, vervolgens door zijn voortdurende overtredingen te gedogen.

De oplossing kan niet zijn om nu ook nog het *no bail-out*-artikel in het verdrag te overtreden. Een kunstmatige, dat is niet historisch gegroeide, munt zonder staat als de euro ontleent (anders dan bijvoorbeeld de gulden) haar legitimiteit en geloofwaardigheid slechts aan verdragsverplichtingen. Wie deze telkens weer negeert zodra zij gaan knellen speelt met die geloofwaardigheid. Wie speelt met de geloofwaardigheid van de munt speelt met vuur. De weg van de minste weerstand kan tenslotte een doodlopende weg blijken.

Een argument voor steun is dat anders de andere zwakke broeders als domino stenen zullen omvallen. Dat zou, zo wordt gesuggereerd, het einde van de euro kunnen inluiden. Maar als wel steun aan Griekenland wordt verleend staan die anderen natuurlijk ook binnen de kortste keren voor steun in de rij. De discussie die nu over Griekenland wordt gevoerd gaat dan ook (aldus *The Economist*) over de vraag wat de euro meer zou bedreigen: *a serial bail-out or a serial default*. Dat is een politieke afweging. In Duitsland heeft tweederde van het publiek zich tegen steun aan Griekenland uitgesproken, en er is al een beroep aangekondigd op het Duitse Constitutionele Hof wegens strijdigheid met het verdrag. Het werkelijke gevaar voor de euro is niet dat landen die door eigen schuld in problemen zijn gekomen er uit stappen; zij zouden dan weliswaar weer evenals voorheen periodiek hun munt kunnen devalueren, maar zij zouden ook weer met aanzienlijk hogere rentes zitten. Het is ook niet dat ze 'failliet gaan'. Het echte gevaar is, dat het Duitse publiek zich met de verzekering, dat de euro even waardevast zou zijn als de D-mark was, bedrogen gaat voelen, en dat populistische politieke partijen daarop in gaan spelen.

Het Griekse probleem heeft als gunstig effect, dat het eindelijk de volle schijnwerpers richt op een fundamenteel probleem. We hebben een Monetaire Unie, maar geen Economische Unie. Een echte Economische Unie

houdt in, dat naleving van verplichtingen die langs democratische weg zijn aangegaan zo nodig ook kan worden afgedwongen. De moeilijkheid daarbij is, dat het bij overheidsfinanciën gaat om zaken die de kern raken van de nationale soevereiniteit. De scheidslijn tussen een Economische en een Politieke Unie is dan ook vaag.

Zal men bereid zijn die richting op te gaan? Zou het alleen gaan om de houdbaarheid van de Monetaire Unie, dan zou ik daaraan twifelen: politieke integratie alleen ter wille van de Monetaire Unie lijkt mij even onwaarschijnlijk als voorheen de verwachting, dat er een gezamenlijke munt zou komen ter wille van de gemeenschappelijke landbouwmarkt. Maar er kunnen ook politieke redenen zijn voor verdere politieke integratie.

Hoe lang zal Europa het zich kunnen veroorloven om geen gezamenlijke politiek te hebben tegenover Rusland? In het geval van Georgië kwam het toeval ons te hulp in de vorm van het toenmalige voorzitterschap van Sarkozy. Maar Rusland zal actief blijven in wat het vroeger noemde het nabije buitenland, en thans de 'post sovjet ruimte'. Daarop kan alleen effectief worden ingespeeld met een gezamenlijke Europese politiek.

Hoe lang zal Europa het kunnen stellen zonder een gezamenlijk beleid tegenover de Verenigde Staten? In de nasleep van het rapport inzake Irak ging veel aandacht uit naar een trans-Atlantisch gezinde brainstorm sessie op Buitenlandse Zaken waar in drie kwartier de Nederlandse politieke steun aan de inval in Irak in feite zou zijn besloten. Weinig of geen aandacht kreeg het daarop volgende, helaas vergeefse, streven van toenmalig minister de Hoop Scheffer om te komen tot een gezamenlijk Europees beleid, in het besef dat alleen zo matigende invloed op de Verenigde Staten kon worden uitgeoefend.

De kredietcrisis zou ons naar mijn mening niet zo dicht bij een *melt down* van het internationale financiële stelsel hebben gebracht als er een meer gedisciplineerd monetair en budgettair beleid zou zijn gevoerd in de Verenigde Staten. De sterke stijging van de Amerikaanse schulden kan alleen worden beheerst bij hetzij meer besparingen, hetzij meer inflatie. Wordt het meer inflatie, dan blijft die niet tot Amerika beperkt. Europa kan proberen het Amerikaanse beleid te beïnvloeden. Lukt dat niet, dan kan het proberen zich aan de olopende inflatie te onttrekken. Maar beide veronderstellen een samenhangend gezamenlijk beleid. Dat moet er enerzijds in tot

uiting komen dat lidstaten hun eigen verplichtingen naleven, en anderzijds in het bevorderen van een internationaal monetair stelsel dat beleidsdiscipline bij allen bevordert, ook bij de Verenigde Staten.

Zo zijn er sterke politieke redenen die ons kunnen duwen in de richting van een gezamenlijk Europees buitenlands beleid. Zo'n beleid zal mede moeten steunen op Europa's economische en monetaire betekenis. Zijn geloofwaardigheid zou geen monetaire mislukking verdragen. Daarvan kan weer een stimulans uitgaan op een effectiever Economische en Monetaire Unie.

Dat de euro niet op zichzelf staat werd onderkend in de aan het begin aangehaalde studie van de Teldersstichting, waar deze in de conclusie er op wees '[...] dat verplichtingen inzake de overheidsfinanciën, en voorzieningen om die af te dwingen, de kern raken van de nationale soevereiniteit. Het is dan ook evenzeer van belang hoe de lidstaten het integratieproces zien op langere termijn.' Er werd aan herinnerd, dat het tweede kabinet-Kok in een notitie aan de Tweede Kamer in 2002 de Europese Unie had aangemerkt als 'een politieke unie in wording', waaraan werd toegevoegd dat niemand dacht aan een superstaat. Zal de verdere vormgeving van Europa gaan als hier aangeduid, dan zal die plaats vinden in wat Luuk van Middelaar in zijn recente boek noemde de 'tussensfeer' tussen het intergouvernementele en het communautaire, waarin ook de monetaire samenwerking zich ontwikkelde die tenslotte in de euro uitmondde.

De Griekse problemen drukken ons met de neus op de feiten. Het was onvermijdelijk, dat we vroeg of laat zouden worden geconfronteerd met de vraag, hoe wij de toekomst zien van de euro en daarmee van de Europese integratie. De studie van de Teldersstichting uit 2003 over de EMU besloot aldus: 'Voortgaande integratie vergt een toereikend draagvlak. Dat veronderstelt niet alleen dat het publiek meer dan de afgelopen jaren het geval was begrijpt waarom het gebeurt en wat het met zich meebrengt. Het betekent ook dat het de noodzaak onderschrijft en de implicaties aanvaardt. De politiek staat in ieder van de lidstaten voor de uitdaging dat draagvlak tot stand te brengen. Ook de verkiezingscampagnes, tot nu toe – naar wij onlangs nog konden vaststellen – overwegend binnenlands georiënteerd, zullen daartoe moeten bijdragen. [...] De politiek kan niet het democratisch tekort in Europa betreuren en tegelijk nalaten het publiek te confronteren met Europa in een stadium waarin de beslissingen over Europa en keuzen tussen alternatieven nog kunnen worden beïnvloed.'

Dr. A. Szász is oud-directeur van De Nederlandsche Bank en emeritus hoogleraar Europese Studies aan de Universiteit van Amsterdam.

NOOT:

I A. Szász, e.a., *De EMU effectief. Voorwaarden voor economische dynamiek en financiële degelijkheid*, Geschrift 94 van de prof.mr. B.M. Teldersstichting, Den Haag, 2003.

OVER DE KREDIETCRISIS, HET BANKWEZEN EN DE MORELE RISICO'S

HALA NAOUM NÉHMÉ

Het kapitalisme, het liberalisme en de vrije markt kregen het zwaar te verduren als gevolg van de kredietcrisis en daarop volgende economische recessie. Linkse politici lieten de afgelopen tijd geen kans voorbij gaan te benadrukken dat de crisis van rechts is gekomen. Zelfs het einde van de machtige Verenigde Staten is al aangekondigd. Tegelijkertijd vaart het gedachtengoed van Karl Marx en John Maynard Keynes wel bij het huidige economisch ontij. Hala Naoum Néhmé maakt in haar bijdrage duidelijk dat het aangekondigde failliet van het kapitalisme en de vrije markt alleszins voorbarig is. Zij gaat zorgvuldig alle stappen na die tot de crisis hebben geleid en roept tot slot liberalen op het voortouw te nemen in de discussie over het morele besef van bankiers en andere belangrijke politieke en economische actoren.

‘When the music stops, in terms of liquidity, things will get complicated. But as long as the music is playing, you’ve got to get up and dance. We’re still dancing’ vertelde Chuck Prince, de topman van één van ’s werelds grootste banken Citigroup in juli 2007.¹ Op dat moment waren de onzekerheden op de Amerikaanse hypotheekmarkt sinds juni van dat jaar volop aan de gang en de eerste voortekenen van de kredietcrisis al zichtbaar. Inmiddels weten we dat weinigen nog aan het ‘dansen’ zijn in de bancaire en financiële wereld en dat het dansfeest in datzelfde jaar nog ten einde is gekomen toen de eindigheid van het geldkrediet op een pijnlijke wijze in zicht kwam.

Over de recente internationale financiële en economische crisis is veel gezegd en geschreven. In allerlei analyses en vergelijkingen met de Grote Depressie uit de jaren dertig van de vorige eeuw werden min of meer

dezelfde oorzaken naar voren gehaald zonder het geheel op een overzichtelijke wijze te presenteren en zonder het essentiële onderscheid tussen het macro-economische en micro-economische niveau in oogschouw te nemen. En hoewel de relevantie van dit onderwerp voor liberalen geen toelichting behoeft, hebben de meeste van hen vrijwel geen diepgaande discussies gevoerd in hoeverre deze crisis inderdaad het einde van het kapitalisme zou inluiden zoals sommigen voorspelden, laat staan dat zij het aangevallen marktdenken met veel overtuigingskracht verdedigen.

Het belang van dit onderwerp bestaat onder andere uit het gegeven dat ons kapitalistisch economische systeem nog nooit onder zoveel ideologische en economische druk heeft gestaan als de afgelopen twee jaren. En nooit eerder werd in zoveel welvarende samenlevingen op een serieuze toon een discussie gevoerd over het faillissement van het kapitalisme en de noodzaak op een ander systeem over te stappen dat gevoeliger zou moeten zijn voor toezicht en staatsregulering. Daarbij werden grote woorden niet geschuwd. Zo werd gesteld in een speciale thema-uitgave van *De Groene Amsterdammer* dat het neoliberalisme van Friedman, Thatcher en Reagan nu ‘officieel failliet is’.² Voor Oxford-professor John Gray betekende de financiële crisis het einde van de Verenigde Staten net zoals de val van de Muur in 1989 het einde van de Sovjet-Unie inluidde.³ Ook de Groningse hoogleraar Frank Ankersmit stelde dat deze economische crisis een keerpunt zal vormen in onze geschiedenis dat vergelijkbaar is met de Franse Revolutie, beide wereldoorlogen en de val van de Muur.⁴ Voor andere wetenschappers, opiniemakers en politici (van bepaald politiek pluimage) zou deze crisis het gelijk van Karl Marx (1818-1883) onderstrepen en zou ze zijn vooruitziendheid bevestigen toen

hij als eerste de ondergang van het kapitalisme voorspelde. Vooraanstaande kranten als *Financial Times* en *Wall Street Journal* constateerden een sterke 'comeback of Karl Marx' en een nog sterker 'return to the state'. De Duitse uitgeverij van *Das Kapital* (1867) heeft miljoenen exemplaren extra moeten bijdrukken⁵ en in mei 2008 was de oplage ten opzichte van het voorgaande jaar verviervoudigd. Er waren zelfs honderd keer meer exemplaren verkocht van dit hoofdwerk van Marx in 2008 ten opzichte van 1990.

Deze crisis luide ook de wederopstanding van het 'gedachtengoed van de Britse econoom John Maynard Keynes (1883-1946) dat door de Britse minister van Financiën Alistair Darling begin 2009 als 'heel zinnig' werd omschreven. Ook aan vooraanstaande universiteiten zoals Cambridge University verkreeg 'an old economist [...] new rock star status' zoals *Christian Science Monitor* kopte.⁶ Aan die universiteit werd zelfs een 'Keynes Society' opgericht om zijn 'gedachtengoed in ere te herstellen.

Maar bij dit alles hebben de voorspellers van het einde van ons economisch systeem één belangrijk historisch feit over het hoofd gezien en dat is het vrijwel onbegrensde vermogen van het kapitalisme zichzelf opnieuw uit te vinden. Zijn kneedbaarheid is dé reden waarom het al decennia lang vele crisissen en critici heeft overleefd. Daarom is de werkelijke vraag niet of het kapitalisme zal blijven bestaan, want dat is een gegeven, maar of de wereldleiders voldoende moed zullen tonen om de onevenwichtigheden binnen het mondiale financiële systeem op te lossen. Want, zoals hierna zal blijken, als deze crisis iets heeft aangetoond dan is het dat wij de afgelopen jaren te ver verwijderd zijn geraakt van het werkelijke kapitalistische model zoals het is bedoeld.

Het kapitalisme is uniek van aard, en daarmee het enige economische systeem dat in staat is collectieve economische energie in de menselijke samenlevingen te ontketenen. Volgens Harvard-hoogleraar Dani Roderik is het juist dit kenmerk dat ons alle welvarende samenlevingen kapitalistisch doet noemen. Ze zijn immers georganiseerd op basis van privé-bezit en betrekken de markt grotendeels bij het verdelen van de schaarse beschikbare middelen (en beloningen). Het is belangrijk hierbij te

realiseren dat noch eigendomsrechten noch de markten het alleen af kunnen. Ze hebben daarbij instellingen nodig ter ondersteuning. Ook is het belangrijk te onderstrepen dat het kapitalisme uit zichzelf geen crises kan voorkomen, net zo min als het zichzelf reguleert. Dit maakt sterke instellingen van primair belang bij het stabiliseren, reguleren en controleren van het gehele systeem.⁷

Naast de aanvallen op het kapitalisme kwamen er forse beschuldigingen aan het adres van liberalen dat zij hoofdverantwoordelijk zouden zijn voor de ellendige nationale en mondiale situatie. Zo zei fractievoorzitter van GroenLinks Femke Halsema dat deze crisis 'van rechts' kwam en dat men daarom niet langer mag vertrouwen op 'rechtse oplossingen'.⁸ Hiermee doelt Halsema, en met haar vele andere, op het veelgehoorde argument dat de crisis is ontstaan doordat (neo-)liberalen in de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw wettelijke kaders hebben weggehaald om de marktkrachten meer speelruimte te geven. En omdat liberalen grote pleitbezorgers zijn van een kleine overheid en voorstanders van het vrije marktsysteem zouden zij de voornaamste schuld voor deze crisis dragen.

Ook deze redenering wankelt aan alle kanten en is domweg onjuist. Eigendomsrechten hebben sterke wet-

het kapitalisme is het enige economische systeem dat in staat is collectieve economische energie in de menselijke samenleving te ontketenen

telijke contractuele bepalingen nodig en een gezaghebbende rechtelijke macht om de afdwingbaarheid ervan te garanderen. Markten hebben toezichthouders nodig om in de gaten te houden of er marktpartijen zijn die onbehoorlijk handelen of een monopolie vormen en autoriteiten die bepaalde vormen van marktfalen proberen te corrigeren. Daarom zijn er op het politieke en bestuurlijke

niveau stabiliserende instellingen (zoals de Centrale Banken) nodig (in combinatie met een anticyclisch begrotingsbeleid) om de rust in het systeem te waarborgen. Hiermee zijn er voldoende *rationales* voor goed functionerende toezichtinstellingen en institutionele financiële waakhonden. Iets waar liberalen – in Nederland de VVD met Gerrit Zalm – jarenlang terecht op hebben gehamerd. De grondige analyse die Zalm bij zijn aantreden als minister van Financiën in 1994 heeft gemaakt van de Nederlandse toezichtstructuur en zijn liberale overtui-

ging dat markten pas goed kunnen functioneren wanneer risico's op het niet-naleven van wet- en regelgeving geminimaliseerd worden, heeft hem doen besluiten iedere onderneming te verplichten een Raad van Toezichthouders aan te stellen en de Stichting Toezicht Effectenverkeer (de voorloper van de Autoriteit Financiële Markten; AFM) aanzienlijk meer bevoegdheden en taken te geven.⁹ Feiten die duidelijk aangeven hoe belangrijk toezicht en regulering voor liberalen zijn en altijd waren.

De complexiteit van dit onderwerp en de ideologische gevoeligheid ervan maakt het nog belangrijker zich te wapenen met de juiste kennis hierover zodat men in staat is de zin van de onzin in de argumenten te kunnen scheiden. Een beschrijving van het internationale economische systeem en de principes van het bankwezen, waar dit artikel een bijdrage aan zal leveren, kan daarbij als een noodzakelijk instrument gelden. Aan het begin van de crisis in 2007 droeg een aantal factoren bij tot significante onzekerheden bij de consumenten en de bankiers. De combinatie ervan leidde uiteindelijk tot het voorkomen van enkele gelijktijdige verschijnselen die de reële economie hebben geraakt zoals een diepe recessie, mondiale economische verschuivingen en nationalisatie van grote delen van de financiële sector. Hierdoor is het noodzakelijke evenwicht tussen markt en staat ernstig verstoord. Welke factoren dat waren en hoe ze uiteindelijk afzonderlijk en gezamenlijk tot de crisis hebben geleid, zal hieronder uitgebreid worden uiteengezet. Daarna zal aandacht worden besteed aan de dilemma's die inherent zijn aan het stelsel van de bankregulatie en toezicht. Het concept van *moral hazards* (morele risico's) zal in deze analyse een bijzondere plaats innemen gezien het schadelijke rationele gedrag dat het uitlokt bij zowel consumenten als bankiers en ondernemingen.

Alvorens beide hoofdcategorieën van micro- en macro-economische componenten te beschrijven is het goed te benadrukken dat de recente crisis in verschillende werelddelen in bepaalde volgorde is ontstaan. Opvallend is dan ook dat in vele media en kranten deze volgorde niet in acht wordt genomen terwijl ze voor het begrijpen van het geheel essentieel kan zijn. Zo begon de crisis in 2007 in eerste instantie als een crisis op Amerikaanse huizenmarkt. Deze sloeg eind 2007 en begin 2008 al snel om in een kredietcrisis om zich vervolgens als een olievlak uit te bereiden en tot een wereldwijde financiële cri-

sis te leiden. Als gevolg van de onzekerheden op de financiële markten en in de problemen geraakte bancaire sector ontstond de laatste schakel van de crisis, namelijk de economische crisis waarmee de reële economie hard werd getroffen. Deze kwam vooral tot uiting in terugloop van de economische groei en snel oplopende werkloosheid tot 6,5% in 2010.¹⁰

De twee hoofdcategorieën waarin de oorzaken van de krediet- en financiële crisis kunnen worden onderverdeeld bestaan uit een macro- en een micro-economische categorie. De eerste heeft betrekking op het internationale economische stelsel van het bankwezen en de mondiale onevenwichtigheden op de betalingsbalans van belangrijke mogendheden. De tweede gaat vooral over het Amerikaanse monetaire beleid, het leengedrag van de Amerikaanse consumenten en de hypotheekmarkt.

De macro-economische categorie bestaat vooral uit één hoofdonderdeel, namelijk het gegeven dat het internationale bankwezen onlangs van business-model is veranderd van 'Originate and Hold' naar 'Originate and Distribute'-model.¹¹ Normaliter creëerden banken leningen (*originate*) uit het spaargeld van particulieren om bedrijven en andere consumenten in staat te stellen goederen te kopen of te investeren. Deze leningen bleven op de eigen balans van de banken staan tot het einde van de looptijd (*hold*). Wanneer deze leningen 'veilig' waren dan werden ze op tijd afgelost en kon de bank winst maken door rentebetalingen te verkrijgen. Door het terugbetaalde geld kon de bank weer nieuwe liquiditeit creëren en deze leningen opnieuw beschikbaar stellen aan geïnteresseerde cliënten. Bleken deze leningen achteraf toch riskant, dan kon de bank twee kanten op: bij aanwezigheid van een onderpand (bijvoorbeeld bij een hypotheek) werd deze verkocht en kon de bank het eigen geld terugvorderen. Als er geen onderpand was dan betekende het een verliespost voor de bank en moest het afgeschreven worden van het eigen kapitaal. Hierdoor hadden banken veel prikkels om hun selectie- en interne toezichtprocedure zorgvuldig in de gaten te houden en op deze wijze konden alleen de meest kredietwaardige actoren (*prime*) op leningen rekenen.

Het nieuwe model was van geheel andere aard en betekende een fundamentele breuk met het traditionele (veilige) bankmodel. Deze breuk bestaat uit het feit dat banken nu in staat waren de kredietrisico's (risico's op

het niet terugbetalen van een lening) en marktrisico's op rentefluctuaties door te schuiven naar andere financiële instellingen en Europese banken middels het zogenaamde 'securisatie-proces' (*securitization*). Banken creëerden leningen maar in plaats deze op de eigen balans te houden tot het einde van de looptijd, werden ze in portofolio's onderverdeeld en op grote schaal doorverkocht aan investeerders en andere financiële instellingen. Door het transformeren van illiquide financiële producten in verhandelbaar waardepapier (*security*) richtte het internationale, in het bijzonder het Amerikaanse, bankwezen uiteindelijk de mondiale economie veel schade toe, zoals hier na zal blijken.¹²

Zonder al te veel op technische details in te gaan functioneerde het securisatie-proces als volgt. Banken die zich bewust waren van de mogelijkheden riskante leningen in pakketten te verkopen aan anderen instellingen waren minder voorzichtig bij het selecteren van kredietwaardige klanten. Zolang de bank het eigen geld terugkreeg en de risico's kon doorschuiven waren het inkomen en de toekomstige financiële positie van hun klanten opeens niet meer van belang om te onderzoeken of iemand de lening terug kon betalen. Hiermee ontstonden de *sub-prime* hypotheekleningen. De eerste stap in het securisatie-proces bestond uit het vormen van portofolio's van verschillende soorten leningen, uiteenlopend van consumptieve leningen, studie-leningen tot aan hypotheekleningen. De tweede stap vormde het snijden van deze samengestelde pakketten in verschillende schijven. In jargontaal heetten deze schijven *Special-Purpose Vehicle* (SPV) of *tranches*. Deze schijven konden twee vormen aannemen: de zogenaamde *Senior-tranches* en de *Junior-tranches* waarvan de eerste betrekking hadden op leningen met zeer lage tot lage risico's en de tweede de giftige leningen, ook wel *toxic waste-tranches* genoemd, bevatten waar zeer weinig vraag naar was omdat de kans dat de daarin aanwezige leningen terugbetaald werden erg klein, zo niet nihil, was.¹³

Om de senior- van de junior-schijven te kunnen onderscheiden waren banken, in ieder geval in de Verenigde Staten, wettelijk verplicht kredietbeoordelaars (*rating agencies*) zoals Standard&Poor's en Fitch in te huren om de kredietwaardigheid van beleggingsproducten te beoordelen en deze schijven te waarderen naar gelang van de risico's. De beoordeling werd weergegeven in een

aantal symbolen zoals A, B, C of D en varianten daarop. A is het hoogste, D het laagste. Zo is AAA, *Triple A*, de rating voor de allerhoogste kredietwaardering die voor een bedrijf zeer belangrijk is. Deze waardering houdt in dat de te verhandelen financiële producten van dat bedrijf veilig en risicovrij zijn. De A-schijven hadden een hoge marktwaarde omdat de potentiële kopers er zeker van konden zijn dat de hypotheekleningen in die schijf terugbetaald zullen worden. Ook was er tegelijkertijd veel vraag naar omdat deze *tranches* nog altijd minder kosten dan de waarde van de leningen en beleggingsproducten daarin.

De kredietbureaus werden, vreemd genoeg, betaald door de banken waarvan zij de producten moesten beoordelen en de daadwerkelijke risico's inschatten. Hun innige relatie ging veel verder en kwam onder andere tot uiting in het feit dat kredietbeoordelaars bankiers adviseerden bij het ontwikkelen van hun producten. Ondanks deze merkwaardige afhankelijkheidsrelatie werden kredietbeoordelaars en hun risico-etiketten tot juni 2007 blind vertrouwd, ook door de nationale toezichthouders.

Volgens een recent onderzoek van *Harvard Business School* gaf kredietbeoordelaar *Fitch* vóór de uitbarsting van de kredietcrisis rond 60% van de gestructureerde producten een triple A-keurmerk.¹⁴ Na juni 2007 was dit percentage gedaald tot minder dan 1% en betekende het dus een procentuele daling van 98% in het beoordelen van financiële schijven als zeer veilig. Volgens een ander onderzoek heeft tussen 2000 en 2007 ongeveer 71% van de mondiale gestructureerde producten een AAA-stempel gekregen terwijl er slechts 15% daadwerkelijk dit etiket hadden mogen krijgen. De reden dat de kredietbeoordelaars royaal waren in hun AAA-stempels kwam, zoals hierboven al is genoemd, doordat zij qua inkomsten afhankelijk waren van de banken van welke zij producten moesten waarderen.

De verschuiving van het bancaire business-model had voor het eerst plaats in de Verenigde Staten in de jaren '70 van de vorige eeuw toen drie grote Amerikaanse hypotheekverstrekkers Fannie Mae, Ginnie Mae en Freddie Mac met een eenvoudige variant van het securisatie-proces begonnen en sindsdien steeds vaker met het 'originate and distribute-model' werkten. Het Internationaal Monetair Fonds (IMF) noemde dit proces in december 2007 nog een 'tremendous success'¹⁵ omdat het competitie tussen Wall Street-ondernemingen en andere instellin-

gen mogelijk zou maken. Belangrijk hierbij om op te merken is dat deze drie hypotheekverstrekkers op overheidsinitiatief zijn ontstaan in 1938 als onderdeel van president Theodora Roosevelt's New Deal-politiek waarbij het concept van 'deficit financing' centraal stond. Roosevelt, die in 1933 aantrad, liet zich inspireren door de ideeën van Keynes die de teruglopende consumentenvraag in economisch onzekere tijden wilde compenseren door versnelling van de economische groei. Dit kon worden gerealiseerd doordat de overheid zich als een 'ondernemer zonder winstoogpunt' moest gedragen door meer en sneller te investeren in werkgelegenheidsprojecten. Het Keynesiaanse model werd pijnloos geacht omdat in voorspoedige tijden de overheid het geïnvesteerde geld zou kunnen terugverdienen.

Roosevelt wilde met Keynes' ideeën in het achterhoofd de inkrimpende Amerikaanse economie er weer bovenop helpen door de staat toe te staan in tijden van crisis tekorten op de begroting te hebben als zij hierdoor het economische leven weer op gang kon brengen. Of deze politiek gunstige economische gevolgen heeft gehad is hoogst onzeker. In ieder geval is aantoonbaar dat in 1935 de werkloosheid nog steeds 25% was en dat *New Deal* feitelijk leidde tot het opdrogen van de gezamenlijke bruto-investeringen en tot negatieve netto-investeringen tussen 1937 en 1938.¹⁶ Ook leidde het tot uitstel van het natuurlijke herstel tot na de Tweede Wereldoorlog en tot prijs- en inflatiestijging. Zonder hierover al te veel uit te wijden, is het goed te benadrukken dat ook in Nederland de negatieve gevolgen van het Keynesiaanse beleid tot uiting kwamen in hoge overheids-schulden (het financieringstekort liep op van 3,8% van het Bruto Nationaal Product in 1977 tot 8,2% in 1981), versnelling van de inflatie (eind jaren '70 liep inflatie op tot 7%) en groeistagnatie.¹⁷ Combinatie van factoren die in economische termen 'stagflatie' wordt genoemd. Deze ontwikkelingen hebben de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) in 1980 doen besluiten een alarmerend rapport te schrijven getiteld *Plaats en toekomst van de Nederlandse industrie* waarin het Keynesiaanse vraagmanagement bankroet werd verklaard en afscheid werd genomen van het Keynesiaanse 'gedachtengoed.

het kapitalisme beschikt
over een vrijwel
onbegrensd vermogen
zichzelf opnieuw
uit te vinden

Het maakbaarheidsidee van Roosevelt's beleid in combinatie met Keynesiaanse invloeden leidden tot allerlei sociale programma's waaronder stimulering van het huiseigendom (een idee dat de latere president George W. Bush ook zal verdedigen). En om de opgedroogde liquiditeit aan te vullen richtte Roosevelt in 1938 *Federal National Mortgage Association* (beter bekend als *Fannie Mae*) op met als missie een aandelenmarkt voor huizen-hypotheken te creëren. Hierdoor kon men op een makkelijke manier geld ophalen op de kapitaalmarkt met als gevolg dat de hypotheekverstrekking soepeler kan verlopen en zo iedere burger van een eigen koophuis kan worden voorzien.¹⁸ Roosevelt's opvolger, Henry Truman,

kwam met een aangepaste versie van Roosevelt's sociale beleid die hij *Fair Deal* noemde en waarvan *National Housing Act* (1949) een belangrijk onderdeel van was.¹⁹ In de proloog van deze wet stonden de volgende (historische) woorden: 'Every American deserves a decent home and a suitable living environment.'

Hiermee werd de rol van de federale overheid in het voorzien van hypotheek-verzekeringen en het faciliteren van de 'droom van miljoenen Amerikanen'²⁰, namelijk huiseigendom, vergroot en begon de overheid zich te bemoeien met een taak waarvan maar zeer de vraag of het haar taak is.

De vraag is nu hoe het kan dat wanneer de Amerikaanse bancaire sector al sinds de jaren '70 langzamerhand bezig was deze transformatie te realiseren de crisis pas meer dan dertig jaar later begint. Het antwoord op deze vraag heeft vooral betrekking op het hierboven omschreven securisatie-proces dat als een fundamentele breuk geldt met dertig jaar geleden.

In het verlengde van de macro-verschuiving naar het nieuwe bankmodel vormen de *housing bubble* en het overheidsbeleid aangaande stimulering van het huizenbezit, naast het Fed-beleid aangaande lage rente de belangrijkste onderdelen van de micro-economische analyse. Een veel aangehaalde toespraak is die van de Amerikaanse oud-president George W. Bush aan de Universiteit van Washington in oktober 2002 waarin hij constateerde dat er een kloof in huisbezit bestond tussen blanken en niet-blanken en dat ook Latino's en Afro-Americans recht zouden hebben op een eigen huis. Daarom, zo zei hij, zou

zijn regering er alles aan doen tenminste 5.5 miljoen extra gezinnen uit minderheidsgroepen met een klein inkomen huizenbezitters te maken. Als gevolg hiervan werd in 2003 de *National Dream Downpayment Assistance Act* aangenomen die moest bewerkstelligen dat ook lagere inkomens een hypotheek konden krijgen om daarmee een eigen huis te kunnen kopen. Tussen 2004 en 2007 stelde Bush \$ 200 miljard aan overheidsgaranties beschikbaar om hypotheek te verstrekken aan mensen die ze niet konden betalen. Deze hypotheek werden later NINJA-hypotheek genoemd (*No Income No Job and Assets*).

De tweede micro-economische component heeft betrekking op het rentebeleid van de Amerikaanse Centrale Bank *Federal Reserve* (Fed). Al ruim voor juni 2007 kenden de Verenigde Staten een zeer lage rente op de geldmarkt. Dit had onder andere te maken met de grote kapitaalstromen uit het buitenland, in het bijzonder uit Aziatische landen, en het beleid van de *Fed* die invloed kan uitoefenen op het geldaanbod middels de korte termijn-rentepercentage.

De Verenigde Staten hebben sinds de jaren negentig een aanzienlijk handelstekort wat inhoudt dat ze meer importeren dan exporteren. In december 2009 is dit gestegen naar het hoogste niveau in tien jaar met 9,2% naar \$ 40.2 miljard (export bedroeg \$ 143 miljard en import \$ 183 miljard).²¹ Het gat tussen de Amerikaanse in- en uitvoer wordt gefinancierd door vermogenstitels en schuldpapieren, met name obligaties, te verkopen. Dat zijn schuldpapieren die een toezegging inhouden aan de geldverstrekkers om in de toekomst het geleende geld nog eens te betalen. De Aziatische landen (vooral China) kochten grote hoeveelheden Amerikaanse schuldpapieren om zo de wisselkoersen op een exportvriendelijk niveau vast te pinnen en om een depreciatie van de eigen munt ten opzichte van de dollar te voorkomen. Hiermee hielden zij zich aan een belangrijke les die men uit de Azië-crisis van de jaren negentig heeft kunnen leren en kwam tweederde van de Amerikaanse staatsschuld in handen van buitenlandse mogendheden waarmee de geboorte van 'Bretton Woods II' werd ingeluid.²² Op deze wijze maakten arme Chinese burgers de consumptie mogelijk van rijke Amerikaanse consumenten. In de Ver-

markt en kapitalisme kennen een moraal

enigde Staten hield de stijgende consumptiedrift de eigen economie weliswaar jarenlang draaiende maar op termijn, en dat blijkt nu maar al te goed, kan een 'creditcard-economie' zich nooit staande houden. Zowel de Amerikaanse overheid als haar burgers zijn verslaafd aan geleend geld. De schuld per hoofd van de bevolking is het afgelopen decennium met 50% gestegen. De overheids-schuld bedraagt momenteel \$ 12.349 miljard, bijna \$ 41.000 per persoon. Daarnaast heeft de gemiddelde Amerikaan een persoonlijke schuld van \$ 54.000.²³ Deze leenverslaving heeft dan ook in belangrijke mate bijgedragen aan de kredietcrisis toen de eindigheid van geld in zicht kwam. Bovendien wordt steeds vaker duidelijk dat landen als China niet langer al hun geld willen uitlenen omdat Chinezen zelf op termijn meer willen gaan consumeren. Of dat deze landen ervoor kiezen geld uit te lenen aan landen van geo-politiek of strategisch belang (energievoorziening) zoals tientallen Afrikaanse landen die de komende jaren op miljarden Chinees geld mogen rekenen.²⁴ Kortom deze leenverslaving in combinatie met lage rentes en de alsmaar stijgende huizenprijzen leidden in principe al jaren ertoe dat de Amerikanen op de pof leefden.

De tweede oorzaak van de lage rentes op de Amerikaanse geldmarkten was het beleid van de Fed en haar angst met deflatie (dalende prijzen) te maken te krijgen als gevolg van de uitbarsting van de 'internetzeepbel'²⁵ (*Dot Com-bubble*) die tussen 1997-2001 plaats had zonder daarbij voldoende aandacht te hebben voor een andere mogelijke uitbarsting, namelijk die van de huizenzeepbel. De toegenomen druk op de huizenmarkt leidde uiteindelijk in de zomer van 2007 tot de instorting ervan. Deze druk bestond uit twee componenten: toename in de vraag naar woningen en toename van investeringen in de huizensector. Beide componenten hadden een gezamenlijk uitgangspunt, namelijk dat huizenprijzen zich altijd in stijgende lijn zouden ontwikkelen. In combinatie met overheidsbemoeienis om iedere burger een koophuis te geven en een onoverwichtig en tot onverantwoorde risico's aanzettend bankmodel hadden deze factoren vernietigende invloed op het mondiale economische en financiële stelsel.

We zijn nu bij een belangrijk punt aangekomen waarbij de wijze waarop onverantwoorde manoeuvres tot

stand waren komen onder de loep genomen moet worden. Samengevat zou men kunnen stellen dat de morele dilemma's, die onze financiële pilaren schade toebrengen zijn ontstaan als gevolg van overvloed aan 'schadelijke' rationaliteit bij de belangrijkste actoren in het systeem. Het belangrijkste concept dat hierbij aan de orde moet worden gesteld is het zogenoemde *moral hazards*, ook wel morele dilemma's genoemd. Het betreft een achttiende-eeuwse term uit de verzekeringswereld en staat voor het fenomeen dat mensen meer risico nemen indien ze daarvoor verzekerd zijn. In de context van de financiële crisis had deze term betrekking op de veronderstelling dat de geldlener onverantwoorde risico's (*hazards*) zal nemen die vanuit het oogpunt van de gelduitlener immoreel zijn (*moral*) omdat ze het terugbetalen van het geleende geld minder zeker maken.

In de praktijk vormt dit concept een belangrijke belemmering voor een effectieve regulering van het financiële systeem. Want enerzijds doen overheden en toezichthouders er alles aan het vertrouwen in de financiële sector hoog te houden. Dit vertrouwen is cruciaal om allereerst de stabiliteit van het systeem (*systemic regulation*) te waarborgen, ten tweede om kleine en wellicht slecht geïnformeerde consumenten te beschermen, en ten derde om monopolistische uitbuiting te voorkomen.²⁶ Uiteindelijk is *systemic regulation* vooral van belang voor het toezichtstelsel. Het heeft met name betrekking op twee maatregelen die onlangs veelvuldig zijn aangehaald. De eerste is het despositogarantiestelsel dat banktegoeden van rekeninghouders (particulieren en kleine ondernemingen) garandeert wanneer een bank failliet gaat. Deze regeling geeft zekerheid voor tegoeden tot een maximum van € 100.000 en geldt per rekeninghouder per bank.²⁷ De tweede maatregel is de zogenoemde *lender-of-last-resort* waarbij een bank in nood die op de geldmarkt of bij andere banken geen geld kan lenen, bij de Centrale Bank kan aankloppen om aan krediet te komen (weliswaar tegen hogere rentetarieven).

Welke prikkels heeft een bank, wetende dat deze instrumenten in onzekere tijden door de toezichthouders ingezet zullen worden om financiële ineenstortingen te voorkomen, om zich op een verantwoorde en morele

wijze te gedragen? Dit is wat men in de praktijk bedoelt met *moral hazards* die erop neerkomen dat slecht gedrag uiteindelijk beloond zal worden. Zowel banken als particulieren zouden zich op deze wijze onverantwoord kunnen gedragen. Banken kunnen bij onvoorzichtig financieel beleid altijd rekenen op hulp vanuit de overheid en toezichthouders en particulieren hoeven zich niet langer te verdiepen in bepaalde financiële producten omdat zij hun geld 'linksom of rechtsom' toch zullen terugkrijgen. De *ice-save* kwestie is hier een duidelijk voorbeeld ervan.

Een andere uiting van de morele dilemma's betreft de concepten *Too Important To Fail* (TITF) en *Too Big To Fail* (TBTF) die voor het eerst in 1984 zijn gebruikt door het Amerikaanse parlementslid Stewart McKinney. Lang is gedacht, vooral in de Verenigde Staten, dat de gevolgen van het falen van bepaalde financiële instellingen die te groot of strategisch gezien belangrijk worden geacht (de zgn. systeembanken) te ernstig zal uitpakken voor een economie. De reële angst voor deze gevolgen heeft beleidsmakers en politici doen besluiten zo'n instelling nooit te laten vallen en het daarom met belastingsgeld te hulp te zullen schieten. Maar is het niet onrechtvaardig wanneer bij 'goed weer' de winsten van deze instellingen geprivatiseerd worden, en dus niet met de samenleving worden gedeeld, terwijl men bij slecht weer de verliezen uit publiek geld wil financieren? Morele dilemma's vormen daarnaast voor liberalen een belangrijke hindernis die het nemen van eigen verantwoordelijk in de weg staat.

Moral hazards zijn dus inherent aan het internationale financiële stelsel maar ze kunnen ook worden uitgelokt door bijvoorbeeld toespraken van belangrijke politici of sleutelfiguren uit de financiële wereld, rentebesluiten van de Centrale Banken of beleidsmaatregelen zoals *National Dream Downpayment Assistance Act* (2003). Zo heeft Fed-voorzitter Ben Bernanke, die

liberalen kregen als
voorstanders van
de vrije markt forse kritiek
na het uitbreken
van de kredietcrisis

volgens *Time* de belangrijkste kracht is in de Amerikaanse en mondiale economie, in een bekende toespraak uit 2002 voor de *National Economists Club* gezegd dat hij in onzekere tijden desnoods bereid is vanuit een helikopter geld te strooien naar de Amerikaanse banken om ze overeind te houden.²⁸ Hiermee refereerde hij naar de

bekende *helicopter drop* van de econoom Milton Friedman. Bernanke zei: 'The U.S. government has a technology, called a printing press [...] that allows it to produce as many U.S. dollars as it wishes at essentially no cost'.

Een rationele bankdirecteur die de belangrijkste Centrale Bankier op aarde hoort zeggen met geldbiljetten vanuit de hemel te willen strooien, heeft op dat moment onvoldoende prikkels zich zo goed mogelijk te gedragen. Sterker, hij wordt gestimuleerd onverantwoord beleid te voeren omdat 'Helicopter Ben', zoals *The National Review* Bernanke noemde²⁹, hem toch te hulp zal schieten.

De Amerikaanse intellectueel Louis Brandeis heeft ons een eeuw geleden gewaarschuwd voor een ander belangrijk probleem dat hier inherent aan is namelijk 'curse of bigness' van ondernemingen. In zijn bekende werk *Other People's Money — and How the Bankers Use It* (1914) wees hij erop dat de grootheidswaanzin van grote ondernemingen een natie of een land in gevaar kan brengen. In het licht van *Too Big To Fail* is het interessant zijn werk opnieuw onder de aandacht te brengen. De val van Lehman Brothers begin 2008 en daarvoor van Drexel Burnham Lambert (grootste Amerikaanse verzekeringsmaatschappij) in 1990 en de Duitse bank Herstatt Bank in 1974 toont dan ook aan dat geen bank of financiële instelling te groot kan of mag zijn om te falen of zelfs te vallen.³⁰ Daarom is het OECD-voorstel grote banken op te breken het overwegen meer dan waard.³¹ Indien men in de toekomst niets zal doen aan de inherente morele dilemma's van ons systeem die aanzetten tot onverantwoorde risico's, waaronder TBTF en TITF, dan houden we de collectieve negatieve rationaliteit in stand.

De oplossingen voor de tekortkomingen van het mondiale financiële systeem zullen veel tijd vergen. Tot ze in werkelijkheid gerealiseerd worden, kunnen liberalen het voortouw nemen en de discussie aangaan over het morele besef van bankiers en de andere belangrijke politieke en economische actoren. Immers ook de markt en het kapitalisme, hoewel sommigen de neiging hebben dit een illusie te noemen, kennen moraal.³² Wie *A Treatise of Human Nature* (1739) van David Hume leest, komt er al snel achter hoe de markt ethische gedragsvoorschriften en deugden nodig heeft om kortzichtig egoïsme in toom te houden. De conclusie zal niet anders zijn na het lezen van *A Theory of Moral Sentiments* (1790) van de Schotse moraalfilosoof Adam Smith. Het aangaan van deze discussie

over kapitalisme en moraal vereist burgerlijke moed en overtuigingskracht en is belangrijk omdat het de wortels van het liberalisme raakt.

Drs. H. Naoum Néhémé is masterstudente economie en bedrijfskunde aan de Universiteit van Amsterdam en als onderzoeksassistente verbonden aan de afdeling politicologie van diezelfde universiteit. Onlangs is zij bij prof. Frits Bolkestein afgestudeerd in de politieke wetenschappen op het onderwerp van de Europese Conventie en de Europese constitutie.

NOTEN:

- 1 *The Financial Times*, 'Citigroup chief stays bullish on buy-outs', 9 juli 2007.
- 2 *De Groene Amsterdammer*, nummer 13, 25 maart 2009.
- 3 *The Guardian*, 'A shattering moment in America's fall from power', 28 september 2008.
- 4 F. Ankersmit, 'De heropleving van het publiek belang', *Liberales.be*, 9 maart 2009.
- 5 *De Volkskrant*, 'Werkloze manager leest nu *Das Kapital*', 28 oktober 2008.
- 6 *Christian Science Monitor*, 'Raising Keynes: An old economist finds new rock-star status', 13 januari 2009.
- 7 D. Roderick, *One Economics, Many Recipes: Globalization, Institutions, and Economic Growth*, Princeton, 2007, pp. 195-198.
- 8 NOS-lijsttrekkersdebat, 15 februari 2010.
- 9 G. Zalm, *De romantische boekhouder*. Amsterdam, 2009, pp. 241-248.
- 10 Centraal Planbureau, 'Nederlandse economie krimpt volgend jaar ¾%; licht herstel in 2010', persbericht 37, december 2008.
- 11 Volgens de Britse Lagerhuis-rijkscommissie was deze verandering van bankmodellen het begin van het einde van een veilig bancaire financieel systeem. Zie hiervoor: *Treasury Committee of the House of Commons*, 'Financial stability and transparency', sixth report of session 2007-08, pp. 18-21.
- 12 M.K. Brunnermeier, 'Deciphering the Liquidity and Credit Crunch 2007-2008' in: *Journal of Economic Perspectives*, volume 23, nr. 1, 2009, pp. 77-100.
- 13 R.J. Caballero, 'The other imbalances and the financial crisis', *National Bureau of Economic Research*, working paper 15636, 2010, pp. 15-18.
- 14 J. Coval, J. Jurek and E. Stafford, 'The Economics of

- Structured Finance' in: *Journal of Economic Perspectives*, vol. 23., nr. 1, 2009, pp. 3-25; p. 4.
- 15 R. Dodd, 'Subprime: Tentacles of a Crisis' in *Finance and Development*, vol. 44, no. 4, december 2007, p. 16.
 - 16 G.W. Smiley, *Rethinking the Great Depression. A New View of its Causes and Consequences*. Chicago, 2002.
 - 17 R. Aerts, H. de Liagre-Böhl, e.a., *Land van Kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990*, Amsterdam, 2004, pp. 317-320.
 - 18 Dodd/IMF 2007, pp. 15-16.
 - 19 Volgens een survey van de Fannie Mae Foundation in 2000 naar de belangrijkste wetgeving in de na-oorlogse Amerika kwam deze *Housing Act* als de op één na belangrijkste wet naar voren. Zie hiervoor: R.E. Lang, and R. Sohmer, 'Legacy of the Housing Act of 1949: The Past, Present, and Future of Federal Housing and Urban Policy' in; *Housing Policy Debate* (speciale uitgave van de Fannie Mae Foundation) vol. 11, no. 2, 2000, p. 292.
 - 20 P.A.J. Caljé, en J.C. Den Hollander, *De nieuwste geschiedenis, overzicht van de algemene, contemporaine geschiedenis vanaf 1870 tot heden*, Zutphen, 2005, pp. 529-530.
 - 21 Amerikaanse ministerie van Handel (2010).
 - 22 In het eerste Bretton Woods-stelsel waren de valuta van andere landen tegen een vaste wisselkoers aan de dollar gekoppeld en de dollar op haar beurt aan goud. Omdat dit de VS een vrijbrief verschafte zoveel dollars te drukken als ze maar wilden terwijl van andere landen monetaire discipline werd geëist, stapte de wereld in 1974 over op een systeem van 'zwevende' wisselkoersen.
 - 23 *US Bureau of Public Debt*, geraadpleegd op 15 februari 2010: <http://www.treasurydirect.gov/NP/BPDLogin?application=np>.
 - 24 Elsevier, 'China leent miljarden aan Afrika', 4 november 2006.
 - 25 De internetzeepbel ontstond naar aanleiding van de opkomst van internet en de snelle oprichting van talloze internetbedrijven heeft de waarde van hun aandelen op de aandelenmarkt snel doen toenemen. In combinatie met beurspeculatie en makkelijk verkregen investeringskapitaal.
 - 26 B. Casu, C. Girardone, en Ph. Molyneux, *Introduction to Banking*, London, 2006, pp. 161-163.
 - 27 Banken die gevestigd zijn in de Europese Unie, Noorwegen, Liechtenstein of IJsland en die in Nederland vanuit een bijkantoor werken, vallen onder het depositogarantiestelsel in het land van herkomst. Op grond van de Europese regels dient het depositogarantiestelsel minimaal een bedrag van € 20.000 per persoon per instelling te garanderen. Kent de regeling in het land van herkomst een beperktere dekking, dan bestaat voor deze bijkantoren de mogelijkheid om aanvullend deel te nemen aan de Nederlandse garantieregeling.
 - 28 B. Bernanke, *Deflation: Making Sure 'It' Doesn't Happen Here*, toespraak voor the National Economists Club, Washington D.C, 21 november 2002.
 - 29 *The National Review*, 'Should Helicopter Ben Withdraw His Name?', 17 december 2009.
 - 30 *Wall Street Journal*, 'Not everything can be too big to fail', 22 november 2008.
 - 31 *Wall Street Journal*, 'how to break up the banks', 23 November 2009.
 - 32 Zie bijvoorbeeld: Kees Vendriks en Theo Bouwman, 'De utopie van Bolkestein bestaat niet', *de Volkskrant*, 29 januari 2003.

HET AOW-DEBAT VOORBIJ?

PETER RAUWERDA EN HALA NAOUM NÉHMÉ

Het rommelt in de polder als gevolg van de voortdurende discussie over de toekomstige betaalbaarheid van de Algemene Ouderdomswet. Reeds in de jaren '80 van de vorige eeuw boog een staatscommissie onder leiding van Willem Drees jr. zich over deze kwestie. Toen luidde het oordeel dat de te verwachten vergrijzing de betaalbaarheid van de AOW niet in gevaar zou brengen. Ruim een kwarteeuw later is het pleit nog niet beslecht. De politiek neigt nu in meerderheid naar een verhoging van de AOW-leeftijd van 65 naar 67 jaar tot groot ongenoegen van de vakbonden. De auteurs beargumenteren in de hiernavolgende bijdrage dat een verhoging van de AOW-leeftijd geenszins noodzakelijk is. Integendeel: een verlaging behoort zonder meer tot de mogelijkheden. Vooral liberalen zouden zich daarvoor hard moeten maken om zo de keuzevrijheid van individuen veilig te stellen.

De Algemene Ouderdomswet (AOW) is geen socialistische uitvinding. In Nederland was de Liberale Unie (LU) in zekere zin medeverantwoordelijk voor de invoering van een staatspensioen voor ouderen. Hoewel de toenmalige ARP-minister van Landbouw en Handel A.S. Talma (kabinet Heemskerk 1909-1913) wetgeving op sociaal gebied als één van zijn hoofdtaken zag, slaagde hij er niet in de Tweede Kamer achter zijn voorstellen te krijgen. Intussen werd binnen de LU naar een oplossing gezocht voor de noodlijdende ouderen die te oud waren om nog te werken. De unie-liberalen lieten zich daarbij inspireren door het Duitse voorbeeld waar rijkskanselier Otto von Bismarck in 1889 een invaliditeitsverzekering introduceerde. Ook golden buitenlandse geestverwanten in

Engeland en Denemarken als inspiratiebron voor de Nederlandse liberalen. Zo maakte de Engelse wetgeving op het staatspensioen, voorbereid door de liberale minister van Financiën Herbert Asquith en in 1908 uitgevoerd door zijn liberale opvolger David Lloyd George, veel indruk in Nederland en vormde aanleiding voor LU-leider Goeman Borgesius aan te dringen bij Talma op nader onderzoek naar de pensioenstelsels in Groot-Brittannië en Denemarken. De zoektocht binnen de LU naar een oplossing voor de noodlijdende ouderen resulteerde in 1899 in een rapport van vier (ex-)bestuursleden waarin zij een verplichte ouderenverzekering voorstelden. Tien jaar later, in 1909, zette de Algemene ledenvergadering van de Liberale Unie kort voor de verkiezingen een ouderdomsvoorziening in het verkiezingsprogramma, maar niet als verplichte verzekering doch als staatspensioen.¹

De constatering dat de AOW geen socialistische uitvinding is maakt het imaginaire alleenrecht van links en 'sociaal' Nederland om verontwaardigd te doen over de beoogde leeftijdsverhoging niet vanzelfsprekend. Ook liberalen, of beter gezegd liberalen bij uitstek, mogen zich kritisch opstellen wanneer een overheidsmaatregel de individuele- en keuzevrijheid raakt.

Hoewel de motieven van Bismarck destijds voornamelijk 'praktisch' waren, hij wilde immers van de overtollige staatsdienaren af, was de door hem voorgestelde inkomensverzekering een belangrijke eerste stap naar meer levenszekerheid. Dat is een erfenis die tegelijk met het jacket tot ons is gekomen uit de negentiende eeuw waarin Thorbecke de basis voor het moderne liberalisme in Nederland heeft gelegd.

In Nederland lieten sociaaldemocraten Willem Drees en Ko Suurhoff de oudedagsvoorziening bij 65 jaar begin-

nen. In een tijd dat velen een onzeker bestaan tegemoet gingen na een wereldoorlog die alles op zijn kop zette was de AOW, terecht, erg welkom. Na ruim zestig jaar is onze samenleving aanzienlijk rijker en vrijer geworden. De AOW is dan ook in betekenis afgenomen. Voor een klein deel van de Nederlandse bevolking is het de enige levensvoorziening die hen een zekere oude dag geeft.

Temidden van de vele onrust ten gevolge van de financiële en economische crisis zette de toenmalige minister van Sociale Zaken Piet-Hein Donner (CDA) zijn plannen de AOW-leeftijd naar 67 jaar te verhogen door. Ter legitimering van zijn rammelend voorstel wrong hij zich in allerlei bochten en (onjuiste!) berekeningen om zijn doel te dienen.² Een aantal voorspelbare tegenstanders mengde zich al snel in de discussie hierover waaronder de sociaaldemocraten, de socialisten en de vakbonden. Hun argumenten waren echter eerder principiële dan feitelijk. Niemand mag aan onze vertrouwde AOW komen. Dat is een dierbare verworvenheid. Punt uit.

Helaas hebben zij in alle woede vergeten een hele fundamentele vraag te stellen: wordt de AOW zelf of worden de AOW-ers hier beter van? Het zou tenslotte om hen moeten draaien, nietwaar?

Vreemd genoeg wordt de tegenstand tegen de geplande verhoging die vanuit de wetenschappelijke hoek komt volledig genegeerd in het publieke debat. Onder andere de Tilburgse hoogleraar openbare financiën Harry Verbon en onderzoeker Jan Ott van de Rotterdamse Erasmus Universiteit hebben verschillende malen gefundeerd uiteengezet dat de verhoging een schijnmaatregel is en niet het juiste antwoord is op het vergrijzingsvraagstuk.³ En dat er wel degelijk een alternatief is voor de beoogde leeftijdsverhoging voor de AOW-gerechtigden. Verbon ging zelfs een stap verder en betoogde overtuigend dat de verhoging onzin, duur, en oneerlijk is en dat de samenleving juist beter af is met een verlaging naar 63 jaar.⁴

Laten we drie argumenten van Donner kort toetsen op feitelijkheid en juistheid. Allereerst het klassieke 'vergrijzingsargument' over de betaalbaarheid van de AOW. Dit argument gaat als volgt: wanneer het aantal gepensioneerden verdubbelt en de AOW-uitkering welvaartsvast is, dan verdubbelen de uitgaven ook. Van ruim € 25 miljard nu tot € 50 miljard in 2040. Donner verzwijgt hier een belangrijk feit: de afgelopen veertig jaar is het aantal gepensioneerden ook al verdubbeld, namelijk van één

naar twee miljoen mensen. In dezelfde periode zijn de uitgaven echter niet verdubbeld. We geven als percentage van ons Bruto Nationaal Product (BNP) nu zelfs minder aan de AOW uit dan in 1980.

Het tweede belangrijke argument betreft de zogenoemde 'afhankelijkheidsverhouding': in een omslagstelsel zoals in Nederland moeten werknemers/ belastingbetalers de AOW-lasten opbrengen. En omdat deze verhouding alsmaar stijgt (steeds minder mensen tussen 20 en 64 jaar zullen steeds meer AOW-lasten moeten dragen) zou de AOW in de toekomst gevaar lopen. De onjuistheid van dit argument zit in het feit dat het percentage van de *potentiële* beroepsbevolking dat feitelijk werkt, toeneemt, en waarschijnlijk verder zal stijgen. Dit percentage bedraagt nu 74%, maar als het stijgt naar 80% in 2040, dan is de *feitelijke* beroepsbevolking van 2040 nageoëg even groot als de huidige. Als we de komende dertig jaar even royaal zullen zijn voor onze ouderen als we de afgelopen dertig jaar zijn geweest, dan hoeven in 2040 de werkenden geen enkele euro extra aan de AOW te betalen.

Een derde argument van Donner is dat in heel Europa de AOW-leeftijd omhoog is gegaan. So what? Wat zegt dit gegeven over de Nederlandse situatie? En waarom horen we van Donner of van anderen niets over de 'Zweedse oplossing'? Daar is de ouderdomsvoorziening geïndividualiseerd en geflexibiliseerd. Wie eerder dan 65 jaar stopt met werken, krijgt een kleinere uitkering. Per saldo worden mensen die doorgaan met werken dus positief geprikkeld om niet eerder uit het arbeidsproces te stappen. Een andere denkbare oplossing is de AOW inkomensafhankelijk te maken. De ouderen met de lagere inkomens mogen al op hun 62ste of 63ste met pensioen gaan maar zouden van hun werkgever allerlei financiële aanmoedigingen kunnen krijgen toch aan het werk te blijven.

Een beslissing om eerder met pensioen te gaan wordt hiermee een individuele keuze. En als het individu ook zelf voorzieningen treft door meer te sparen, kan gevraagde pensionering geen negatieve economische effecten hebben.

De Volkspartij voor Vrijheid en Democratie lijkt zich in deze discussie te laten overvallen door de omstandigheden en oogt vrijwel klakkeloos mee te gaan met dit beleidsvoornemen. Volgens de VVD, die het voorstel van

Donner bij monde van partijleider Mark Rutte in eerste instantie een 'gedrocht' noemde, zou deze maartegel te laat de benodigde bezuinigingen opleveren.⁵ Hiermee wordt de individuele vrijheid, nota bene door liberalen zelf, terzijde geschoven om ogenschijnlijke praktische budgettaire redenen: 'onze staatsschuld loopt op' en 'we kunnen de vergrijzing niet meer betalen'. De onlangs overleden oud VVD-leider Edzo Toxopeus zei ooit: de vrijheid moet steeds weer opnieuw worden bevochten. Waar blijft het oprechte gevecht over dit onderwerp? Waar blijven de hartstochtige discussies die liberalen van oudsher hadden wanneer hun vrijheid dreigde te worden ingeperkt? Dit is toch wat voor liberalen belangrijk hoort te zijn: keuzevrijheid?

Dhr. P. Rauwerda is oud VVD- fractievoorzitter in Delft en was jarenlang adviseur van verschillende nationale en internationale ondernemingen. Drs. H. Naoum Némé is politicologe en

als onderzoeksassistente verbonden aan de afdeling politicologie van de Universiteit van Amsterdam. Ook is zij lid van de VVD.

NOTEN:

- 1 Patrick van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrukking. Liberale partijpolitiek in Nederland 1901-1940*, Amsterdam, 2005, pp. 131-137.
- 2 Zie P.H. Donner, 'Ouderen zijn straks hard nodig', *de Volkskrant*, 9 mei 2009.
- 3 Zie o.a. 'Alternatief voor hogere AOW is er wel degelijk', *Het Financiële Dagblad*, 21 januari 2010.
- 4 Zie o.a. H.A. Verbon, 'Het verhogen van de AOW-leeftijd volgens minister Donner', *Tijdschrift voor Openbare Financiën*, jaargang 41, nr. 3, 2009, pp. 133-140.
- 5 'Rutte: Kabinetsplan AOW-verhoging is een gedrocht', *Elsevier*, 12 november 2009.

LOUIS DE BONALD, GEESTESVADER VAN HET ANTILIBERALISME

ROELAND AUDENAERDE

In de Ierse politicus Edmund Burke wordt veelal de grondlegger van het conservatisme genoemd, niet in de laatste plaats door zijn bekende werk *Reflections on the Revolution in France*. Deze kwalificatie is niet helemaal terecht, zo betoogt Roeland Audenaerde, omdat Burke's angelsaksische variant van het conservatisme altijd liberale trekjes heeft gehouden. Dit in tegenstelling tot het conservatisme dat zich in de negentiende eeuw op het Europese continent ontwikkelde. Die verschijningsvorm van het conservatisme kan als radicaal antiliberaal worden beschouwd. De Franse denker Louis de Bonald – mede-oprichter van de krant *Le conservateur* – was een belangrijke grondlegger van dit continentaal conservatisme. Audenaerde, die onlangs promoveerde op een proefschrift over deze interessante denker, doet in het hiernavolgende artikel de antiliberale denkbeelden van De Bonald uitvoerig uit de doeken.

Het liberalisme verwierf zich de politieke hegemonie tijdens de Franse Revolutie. Niet alleen in Frankrijk maar ook in andere Europese landen, waaronder Nederland, bracht deze omwenteling regimes aan de macht die de idealen van vrijheid, gelijkheid, mensenrechten en democratie hoog in het vaandel hadden staan. Behalve steun riep de revolutie echter ook verzet op, vooral onder de oude elites die zij van hun voorrechten beroofde. Dit verzet kwam ideologisch tot uitdrukking in een nieuwe politieke stroming, die men het conservatisme noemde.

De grondlegger van het conservatisme is volgens velen de Ierse politicus Edmund Burke, die in 1790 zijn *Reflections on the Revolution in France* publiceerde. In dit vlammende pamflet verkondigde hij dat geleidelijke her-

vormingen te verkiezen waren boven de revolutionaire breuk met al het bestaande, die – zo voorspelde hij profetisch – slechts uit kon lopen op een bloedige terreur. Wegens dat discours staat Burke te boek als een verstopt conservatief, maar die reputatie is niet geheel terecht. In het Britse parlement behoorde de Ierse staatsman namelijk tot de liberale partij van de *Whigs*, en zijn reformistische denkbeelden, die voor die tijd vrij progressief waren, kunnen eenvoudig worden geïncorporeerd in een conservatief getint liberalisme. Het gedachtengoed van Burke inspireerde dan ook conservatieve liberalen als Friedrich Hayek, Karl Popper en Frits Bolkestein. Daarnaast vormde het de matrix voor het conservatisme in Groot-Brittannië en de Verenigde Staten. Dit Angelsaksische conservatisme, dat in Nederland navolging vindt bij de Edmund Burke Stichting, heeft altijd sterk liberale trekken behouden.

Heel anders is het conservatisme dat in de negentiende eeuw dominant werd op het Europese en Latijns-Amerikaanse continent. Dat continentale conservatisme was namelijk radicaal antiliberaal: het verwierp fel het liberalisme in alle opzichten – politiek en economisch, religieus en cultureel. Het ontsprong aan een heel andere bron dan aan het pragmatische denken van Burke. Het valt namelijk in belangrijke mate terug te voeren op de radicaal conservatieve Franse denker die in 1818, samen met Chateaubriand en enkele anderen, de krant *Le conservateur* oprichtte, die aan het conservatisme zijn naam zou geven. Deze Franse conservatieve denker was Louis de Bonald.

De edelman Bonald werd in 1754 geboren in het voorouderlijk kasteel in de Rouergue, een rotsige streek in het zuiden van Frankrijk. Als burgemeester van de stad Millau leidde hij daar een rustig leventje. Het uitbreken van de Revolutie in 1789 bracht hier aanvankelijk geen verandering in, want de burgemeester was best bereid

om te werken binnen het nieuwe bestuurlijke kader dat de democratische omwenteling had geschapen. Dit veranderde echter toen het revolutionaire bewind van alle priesters eiste dat zij een eed van trouw aflegden op een nieuwe constitutie die voorzag in een radicale reorganisatie van de Franse katholieke kerk. Veel priesters, daarin gesteund door de paus en de meeste bisschoppen, weigerden die eed. Daarom werden zij vervolgd door het revolutionaire bewind. Bonald was als burgemeester verplicht om aan de vervolgingen mee te werken. Hij was echter ook een katholiek, die als gelovige gehoorzaamheid verschuldigd was aan het kerkelijk gezag. De eed bracht Bonald dan ook in een gewetensconflict, dat hij oploste door zijn ontslag in te dienen als burgemeester. Vanaf dat moment gold hij als een contrarevolutionair. Daardoor werd het voor hem gevaarlijk om in Frankrijk te blijven. In de herfst van 1791 week de landjonker dus uit naar Duitsland, waar hij zich aansloot bij een legioen van gevluchte edelen.

Toen hun militaire verzet onvermogens bleek, ging Bonald de Revolutie op een andere manier bestrijden, namelijk door de denkbeelden te weerleggen die aan de omwenteling ten grondslag lagen. Hij zette zich dus aan het schrijven. Zijn eerste en belangrijkste werk, de tweedelige *Theorie van de Macht*, verscheen in 1796. Een jaar later keerde hij clandestien terug naar Parijs, waar hij een onderduikersbestaan leidde totdat Napoleon zich in 1802 de keizerskroon op het hoofd plaatste. De nieuwe keizer, die naar verluidt onder de indruk was van de *Theorie van de Macht*, probeerde Bonald met allerlei gunsten aan zich te binden. In zijn hart bleef Bonald echter trouw aan de oude koninklijke dynastie.

Toen die na de val van Napoleon in 1814 weer de troon besteeg, werd Bonald een leider en de ideologische goeroe van de rechtse partij die alle revolutionaire veranderingen het liefst weer terug wilde draaien. In het parlement bepleitte Bonald om de adel weer voorrechten te geven, zodat zij haar overwicht op de liberale burgerij kon herstellen. Fel verdedigde hij er de landbouw tegen de handel, het platteland tegen de stad, de gilden tegen het kapitalisme en de kerk tegen de seculiere intelligentia. Dankzij hem verhuisde het register van de burgerlijke

stand terug van het gemeentehuis naar de parochie, kwam het openbaar onderwijs weer onder kerkelijk toezicht, werd het schenden van de hostie beboet met de doodstraf, en werden de persvrijheid en de vrijheid van meningsuiting aan banden gelegd. Bonalds voornaamste wapenfeit was echter de afschaffing van de echtscheiding. In zijn ogen maakte de echtscheiding het gezin kapot, doordat ze de vrouw bevrijdt van het gezag dat van nature en van godswege toekomt aan de man.

De heerschappij van de rechtse partij waarvan Bonald de ideologische woordvoerder was, kwam in juli 1830 ten val. Door middel van een nieuwe revolutie nam de liberale burgerij toen opnieuw de macht in handen.

Deze gebeurtenis markeerde het eind van Bonalds politieke loopbaan: net zoals vele andere edelen trok hij zich terug op zijn landgoed. Ook schreef hij van toen af aan geen grote intellectuele werken meer. Wel bleef hij nog artikelen schrijven, waarin hij de aandacht vestigde op de nieuwe sociale klasse die ontstond door de industrialisering

en als gevolg van uitbuiting door de liberale bourgeoisie: het proletariaat.

De landjonker stierf in 1840, op zijn zesentachtigste, verbitterd over het hem door de Revolutie aangedane onrecht en over zijn onvermogen om de publieke opinie te overtuigen van de juistheid van zijn contrarevolutionaire denkbeelden. Die denkbeelden zouden in de negentiende eeuw niettemin door velen worden overgenomen, van de pausen, die toen elke vorm van liberalisme en democratie principieel veroordeelden, tot de Nederlandse antipapist Groen van Prinsterer. De eerste generatie socialisten ontleende aan hem een reeks argumenten tegen het economisch en politiek liberalisme. En ook in de twintigste en deze eeuw zijn er antiliberale denkers en politici die zich op Bonald beroepen. Vaak zijn dat ultranationalisten, zoals de Duitse jurist Carl Schmitt en de Franse extreemrechtse leiders Charles Maurras en Jean-Marie Le Pen. Bonald kan dan ook als één van de geestesvaders van het antiliberale denken worden beschouwd, zowel van het rechtse als het linkse.

Het zal duidelijk zijn geworden dat Bonald bepaald geen liefhebber was van liberale denkbeelden, maar wat was nu precies zijn kritiek hierop? Om zijn eerste en

maatschappij en
maatschappelijke
instituties
zijn niet
maakbaar

voornaamste punt van kritiek te begrijpen kunnen we het best een parallel trekken naar het heden: eigenlijk, zo zou men kunnen zeggen, was Bonald de negentiende-eeuwse Wiegel. We kennen allemaal de discussie die Hans Wiegel in de jaren zeventig van de vorige eeuw voerde met Joop den Uyl. De socialistische voorman verbreidde indertijd hartstochtelijk het geloof in de maakbare samenleving. De conservatieve VVD-leider retorqueerde dat de samenleving zich juist niet laat maken, en dat men het vrije spel der maatschappelijke krachten gewoon zijn beloop moest laten.

In het tijdperk van de Franse Revolutie speelde een soortgelijke discussie. In die discussie waren de liberalen of revolutionairen degenen die pleitten voor een radicale transformatie van de maatschappij, terwijl de conservatieven of contrarevolutionairen betoogden dat zo'n transformatie onmogelijk en tegennatuurlijk was. Bonald verwoordde het standpunt van de conservatieven aldus: 'Te allen tijde heeft de mens zich willen opwerpen als wetgever van de religieuze maatschappij en van de politieke maatschappij, en aan allebei een constitutie willen

geven. Welnu, ik meen dat het mogelijk is aan te tonen dat de mens evenmin een constitutie kan geven aan de politieke of religieuze maatschappij als hij gewicht kan geven aan een lichaam of ruimtelijkheid aan materie; en dat de mens, in plaats van de maatschappij te kunnen constitueren, door zijn interventies slechts kan verhinderen dat de maatschappij zich constitueert of, om mij exacter uit te drukken, slechts het welslagen

kan vertragen van de inspanningen die de maatschappij verricht om haar natuurlijke constitutie te bereiken'.¹

De gedachte dat de maatschappij en maatschappelijke instituties niet maakbaar zijn, schraagt Bonald met een theorie over de oorsprong van taal. Taal is namelijk de maatschappelijke institutie bij uitstek. Bonalds taaltheorie is gebaseerd op een simpele observatie: om te denken heb je taal nodig, want taal stelt je in staat om je ideeën onder woorden te brengen. Deze gedachte combineert Bonald met een opvatting van de filosofen Malebranche en Plato, namelijk de opvatting dat de ideeën de mens zijn aangeboren. Wanneer de mens geboren wordt, voegt

Bonald eraan toe, zijn de ideeën hem echter nog duister. Om ze voor zijn geest helder te krijgen, heeft hij behoefte aan taal, aan woord en geschrift. Die, redeneert Bonald, zijn hem geopenbaard door God en vervolgens van generatie op generatie doorgegeven door de maatschappij. Slechts door de maatschappij zijn wij in staat om te denken, want alleen de maatschappij geeft ons de taal. De taal kan immers geen uitvinding van de mens zijn. Om iets te kunnen uitvinden moet je namelijk kunnen denken, en om te denken heb je taal nodig. De taal gaat dus aan het denken en uitvinden vooraf. In de woorden van Bonald: 'L'homme pense sa parole avant de parler sa pensée'. Aangezien de mens de taal niet heeft kunnen uitvinden, kan die slechts zijn geschapen door een wezen dat aan de mens voorafgaat, door God. De taal heeft dus, net zoals alle andere maatschappelijke instituties en de samenleving als geheel, een goddelijke oorsprong.

Eén van die goddelijk gesanctioneerde maatschappelijke instituties is volgens Bonald de monarchie, waarin een erfelijk vorst met de soevereine macht is bekleed.

Aan de macht hecht Bonald veel belang, en dat zal ongetwijfeld de reden zijn geweest waarom hij aan zijn eerste en voornaamste werk de titel *Theorie van de Macht* gaf. De nadruk die Bonald op de macht legt, maakt dat sommigen hem bestempelen als een totalitair denker of een voorloper van het fascisme. Deze karakterisering is echter onjuist. Niet alleen is zij anachronistisch, ook waakt Bonald ervoor om aan de vorst een onbegrensde macht toe te kennen. De essentie

'over de maatschappij
kun je het niet
hebben zonder te spreken
over de mens, en
over de mens kun je
niet spreken zonder
terug te gaan
naar God'

van de monarchie is volgens hem nu juist dat de macht er wordt ingebed in 'grondwetten' (vaste sociale structuren die de vorst niet kan veranderen) en dat hij er wordt begrensd. De macht wordt er begrensd door de religie, want het katholicisme is er de enig toegestane godsdienst, die ook de vorst in haar greep houdt. Ten tweede wordt de macht er begrensd door de adel, die namens de theoretisch almachtige vorst feitelijk het land bestuurt. Ten derde is er de geestelijkheid, die door eigen bezittingen en belastinginkomsten politiek onafhankelijk is van de wereldlijke overheid. Een vierde limiet aan de macht zijn de Staten-Generaal, de oude standenvergadering die

Bonald graag weer tot leven wil wekken. De vijfde en voornaamste politieke tegenmacht in Bonalds systeem zijn echter de machtige hooggerechtshoven van het ancien régime. Net zoals de hooggerechtshoven zelf meent Bonald dat zij het recht hebben om alle koninklijke wetten en besluiten te toetsen aan een gewoonterechtelijke constitutie die het ensemble is van de 'grondwetten'.

Men ziet dat Bonald in zijn monarchie een aantal *checks and balances* inbouwt, die willekeur en despotisme beogen te voorkomen. In dat opzicht doet zijn systeem denken aan dat van Montesquieu, die net zoals hij de hooggerechtshoven en de adellijke voorrechten onontbeerlijk acht ter beperking van de macht van de soeverein. Montesquieu en Bonald laten zich allebei misschien nog het best omschrijven als *aristocratische* denkers: waar het hen vooral om gaat is dat in de monarchie (de absolute monarchie, niet de moderne constitutionele) de macht van de vorst begrensd wordt door adellijke tegenmacht.

Onder de monarchie van het ancien régime, reedneert Bonald, waren er enkele vaste grenzen aan de macht. Wat de liberalen tijdens de Revolutie echter doen, is al die grenzen afschaffen: zij beroven de (katholieke) religie van haar bevoorrechte status, heffen de standen, de hooggerechtshoven en de rekenkamers op, roeien de adel en de geestelijkheid uit en onthoofden tenslotte zelfs de monarch. In de plaats van de monarch stellen zij een duizendkoppige soeverein: het parlement. In tegenstelling tot de oude soeverein duldt die nieuwe soeverein geen enkele grens aan zijn macht. Die macht wordt daardoor exorbitant groot, zij wordt willekeurig en despotisch. Men probeert de willekeur weliswaar in te tomen door de macht op te delen in organen (een regering en twee kamers) die elkaar in een kunstmatig evenwicht houden, maar in een democratie kan uiteindelijk niets of niemand het soevereine volk verhinderen om een terreur te ontketenen of om een dictator als Robespierre te verkiezen. De wil van het volk is er immers wet.

In plaats van steeds weer nieuwe systemen te ontwerpen, die slechts lapmiddelen zijn welke dit fundamentele euvel van de democratie nimmer zullen kunnen verhelpen, kan men volgens Bonald beter terugkeren naar de oude 'constitution of liberty', die de resultante is van een spontane, natuurlijke groei van tradities en gewoonten. De overheid, zo betoogt Bonald (net zoals Hayek en de

economen van de Oostenrijkse school), moet dat proces van natuurlijke groei vooral niet dwarsbomen met regels en bureaucratie. Zij moet eigenlijk niet meer zijn dan de 'secretaris der natuur', die zich ertoe beperkt akte te nemen van de spontaan geëvolueerde maatschappelijke verhoudingen.

Het verwijt dat Bonald de liberalen van zijn tijd maakt, is dat die een lawine aan nieuwe regels produceren. Die regels hebben niet alleen de 'politieke maatschappij' of staatsinrichting tot object maar ook de 'religieuze maatschappij' of godsdienst. De Franse revolutionairen, signaleert Bonald, vervangen namelijk het aloude katholicisme door rationalistische surrogaatreligies, zoals de cultus van het Opperwezen, de eredienst van de godin der Rede en de theophilanthropie. Behalve aan de politieke maatschappij zoeken zij dus ook aan de religieuze maatschappij een geheel nieuwe constitutie te geven. In Bonalds optiek zijn beide pogingen tot mislukken gedoemd, omdat zij allebei stoelen op de fundamentele dwaling van het rationalisme, dat wil zeggen: op de dwaling dat de mens, met zijn feilbare individuele verstand, superieur is aan de natuur, die door een proces van schier onmerkbare modificaties van tradities en gewoonten geleidelijk vorm geeft aan de historische evolutie van de samenleving.

De samenleving en de instituties waaruit zij bestaat zijn volgens Bonald allemaal het product van gewoonten ofwel de natuur. Zij zijn ook conform de wil van God, want God wil dat de mens en dus de maatschappij en haar instituties, zoals het gezin, de standonderscheiden, de kerk en de monarchie, behouden blijven. Bonalds systeem heeft dus een driedelig fundament: een historisch, een natuurlijk en een goddelijk. Door er een goddelijk fundament aan te geven zet Bonald zich nadrukkelijk af tegen de liberale maatschappijopvatting, die juist de scheiding van kerk en staat centraal stelt en het religieuze verbant naar het privé-domein van het individu: 'Over de maatschappij kun je het niet hebben zonder te spreken over de mens, en over de mens kun je niet spreken zonder terug te gaan naar God.'¹² God en mens, kerk en staat laten zich niet scheiden. Ze moeten juist nauw op elkaar worden betrokken. Met het oog op het behoud van de maatschappij moet de staat de kerk ondersteunen bij het onderdrukken van schadelijke hartstochten, en moet omgekeerd de kerk de staat ondersteunen bij het onder-

drukken van schadelijke handelingen: 'Innige, onverbrekelijke unie van de beide maatschappijen in het onderdrukken van de willen door de uiterlijke handelingen te onderdrukken, en in het onderdrukken van de uiterlijke handelingen door de willen te onderdrukken.'³

De scheiding van kerk en staat is, zoals overigens heel het liberalisme, gefundeerd op het primaat van het individu: de samenleving en de staat zijn er voor de mens. Bonald beweert precies het omgekeerde: 'De mens bestaat slechts ten behoeve van de maatschappij, en de maatschappij vormt hem slechts ten behoeve van haarzelf. Dus moet hij ten dienste van de maatschappij alles aanwenden wat hij heeft ontvangen van de natuur en al wat hij heeft ontvangen van de maatschappij, al hetgeen hij is en al hetgeen hij heeft.'⁴

De maatschappij heeft bij Bonald een sterk hiërarchisch karakter: zij is geen samenleving van gelijken maar van ongelijken. Deze basale ongelijkheid rechtvaardigt Bonald met een universeel principe: elke maatschappij, elke maatschappelijke institutie, ja zelfs heel het universum en dus bijvoorbeeld ook de grammatica en de

geometrische figuur van de cirkel, zijn onderworpen aan een vergelijkbare trinitaire structuur, waarin één element superieur is, een tweede element inferieur, en een derde, tussenliggend element bemiddelt tussen het eerste en het tweede. Zo bestaat het gezin uit de vader (het superieure element), de kinderen (het inferieure element) en de moeder (het derde element, dat bemiddelt tussen de vader en de kinderen).⁵ Zo ook bestaat de politieke maatschappij uit het superieure element 'macht' (de monarch), het intermediaire element 'minister' (de adel) en het inferieure element 'onderdaan' (het gewone volk).⁶

Een revolutie houdt in dat het inferieure element de plaats inneemt van het superieure. Zij is een omkering van de natuurlijke verhoudingen. Wanneer bijvoorbeeld de kinderen het voor het zeggen krijgen in het gezin, is dat een omkering van de natuurlijke gezinsverhoudingen. Het is dus een revolutie. Evenzo is er sprake van revolutie wanneer men de vrouw met macht bekleedt. Macht, poneert Bonald, is namelijk mannelijk.

Bonalds misogynie en anti-egalitarisme werken uiteraard door in zijn opvattingen over opvoeding en onder-

wijs. Van onderwijs voor vrouwen, voor de volksmassa en voor kinderen van Joden en andere 'eerloze' lieden, zoals beulen, is hij geen voorstander. Onderwijs heeft bij hem slechts één doel, namelijk de reproductie van de oude adellijke elite. Daarom verwerpt hij de *lycées* (de Franse voorloper van onze H.B.S.) en pleit hij voor herstel van de *collèges*, die in veel opzichten vergelijkbaar zijn met onze hedendaagse gymnasia. In Bonalds optiek zijn deze scholen er echter niet om kritische individuen te kweken, maar om hun pupillen te 'socialiseren', dat wil zeggen: om ze moreel, politiek en religieus op te voeden in de geest van de katholieke leer en de oude monarchie.⁷ Teneinde te verzekeren dat die socialiserende taak consciëntieus wordt uitgevoerd, draagt hij haar op aan de Jezuïeten, want zij vormen een homogene, uniforme corporatie, die

het nodige tegenwicht kan bieden aan het educatief individualisme van particuliere onderwijsaanbieders. Tegenover het individualisme dat de liberale doctrine kenmerkt plaatst Bonald dus een corporatisme. Hij doet dat ook in economisch opzicht: de gilden, de oude beroepslichamen die gedurende de Franse Revolutie

worden afgeschaft, vinden in hem een fervent verdediger.

Om de samenleving te beschermen tegen anti-sociale denkbepelden sluit Bonald haar hermetisch af voor buitenlandse invloeden: het revolutionaire kosmopolitisme, dat de democratische idealen *manu militari* over heel de wereld wil verbreiden, is hem een gruwel. Hetzelfde geldt voor internationale handel, rassenvermenging en reizen. In zekere zin is Bonald dus een nationalist *avant la lettre*. Toch kan men hem ook weer niet echt een nationalist noemen, want het nationalisme zoals dat in zijn tijd ontstaat, het revolutionaire nationalisme, dat alle deugden doet wijken voor een exclusieve vaderlandsliefde en dat de gedaante aanneemt van militarisering en imperialistische veroveringsoorlogen, wijst hij resoluut van de hand.

Nationalist of niet, Bonald was – als denker, politicus en hoofd van de censuur – een antiliberaal van de bovenste plank. Hij werd dan ook gehaat door de liberalen van het Restauratietijdperk, die in hem de perfecte belichaming zagen van alles wat er mis was met het ancien régime. Tegelijkertijd hadden zij niettemin respect voor de volhardendheid waarmee Bonald, in weerwil van alle poli-

als denker, politicus
en hoofd van de
censuur was Bonald een
antiliberaal van
de bovenste plank

tieke fluctuaties, door de tijd heen zijn conservatieve denkbeelden bleef uitdragen. Dat respect komt duidelijk naar voren uit het portret dat Jules Simon, een liberaal die in 1876 premier van Frankrijk zou worden, van Bonald schetste: 'In heel zijn loopbaan is er niet één handeling die niet in overeenstemming is met zijn beginselen, niet één uitspraak die ze tegenspreekt'.⁸

Minder respectvol was de handelwijze van liberalen die gedachten van Bonald overnamen zonder evenwel te vermelden dat deze geestesvader van het antiliberalisme hun inspiratiebron was. Alexis de Tocqueville was er één van: hij ontleende aan Bonald de idee dat de absolute monarchie en haar verlichte raadgevers, door het staatsgezag te centraliseren en de maatschappij te nivelleren, de weg hadden bereid voor de Revolutie en voor het 'soft despotism' dat altijd op de loer ligt in een moderne democratie.⁹

Dr. R.F.C. Audenaerde is senior beleidsmedewerker bij het Centrum Arbeidsverhoudingen. Hij promoveerde onlangs aan de

Universiteit Leiden op het proefschrift Secretaris der Natuur. De Franse conservatieve denker Louis de Bonald en zijn Theorie van de Macht.

NOTEN:

- 1 Louis de Bonald, *Théorie du pouvoir*, Société nationale pour la propagation des bons livres, Brussel, 1845, deel I, p. 9.
- 2 Ibidem, p. 23.
- 3 Ibidem, p. 60.
- 4 Ibidem, pp. 10-11.
- 5 Louis de Bonald, *Législation primitive*, p. 5.
- 6 Ibidem, p. 5.
- 7 De Bonald, *Théorie*, deel II, p. 193.
- 8 Jules Simon, 'Bonald', in: *Revue des deux mondes*, deel 27, 1841, serie 'Philosophes et publicistes contemporains'.
- 9 Dit vormt het centrale thema van Tocqueville's *De l'ancien régime et de la Révolution*.

TALENT EN PREVENTIE

LIBERALEN INVESTEREN IN JEUGD, NIET IN JEUGZORG

ADRIENNE VRIESENDORP - DUTILH EN

MARION VAN LIEROP - SCHREINEMACHERS

Het is voor liberalen van groot belang dat kinderen alle kans krijgen hun individuele talenten te ontplooiën en zich te ontwikkelen tot verantwoordelijke en autonome individuen. Niet voor niets zien liberalen bij de waarborg van goed onderwijs voor iedereen een belangrijke taak voor de staat weggelegd. Helaas is goed onderwijs niet voor ieder kind voldoende op weg naar het volwassen leven. Soms is vergaand ingrijpen in het leven van een kind noodzakelijk om diens ontwikkeling veilig te stellen, bijvoorbeeld als ouders niet in staat blijken hun opvoedingstaak naar behoren uit te voeren. Op zo'n moment heeft de staat – jeugdzorg – een taak. Echter, zo menen de auteurs in hun bijdrage, tegenwoordig is de tendens te zeer om ook bij hele gewone problemen direct de hulp van jeugdzorg in te roepen. Kinderen en gezinnen krijgen daardoor te snel een zorglabel opgeplakt waar ze niet meer zomaar vanaf komen. Deze doorgeslagen rol voor jeugdzorg is in de ogen van de auteurs verkeerd. Zij formuleren een liberaal antwoord op de problematiek, waardoor de individuele ontplooiing van kinderen weer voldoende ruimte krijgt.

De actualiteit is schrikbarend: steeds meer miljoenen verdwijnen in de bodemloze put van jeugdzorg, terwijl de wachtlijsten blijven oplopen en de jeugd vooral lijkt te worden geassocieerd met overlast en problemen. Het vierde kabinet-Balkenende van CDA, PvdA en CU – sinds de val op 20 februari jongstleden verder als demissionair kabinet van CDA en CU – voerde een beleid van pappen en nathouden vanuit de overtuiging dat 'het gezin opnieuw een belangrijke positie krijgt toebedeeld: de

kracht van het gezin wordt versterkt en beter benut'.¹ Dit is niet verwonderlijk met de verantwoordelijke minister André Rouvoet van christelijke huize die het gezin als hoeksteen van de samenleving ziet. Het kabinet heeft onvoldoende oog voor het individuele kind dat ook eigen rechten en belangen heeft. Liberalen kunnen zich onderscheiden door juist wel aandacht te hebben voor het individu – in dit geval het kind – en zich daarbij vooral te richten op wat er goed gaat en niet uitsluitend op wat er mis gaat.

In het Verdrag inzake de Rechten van het Kind – in 1989 aangenomen door de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties en in 1995 door Nederland geratificeerd – zijn de contractpartijen overeengekomen de ontwikkeling van het kind in de ruimst mogelijke mate te waarborgen.² De overtuiging dat ieder kind het recht heeft zijn eigen talenten zo optimaal mogelijk te ontplooiën en zo op te groeien tot een volwassene die op eigen benen kan staan ligt aan het Kinderrechtenverdrag ten grondslag. Ieder kind moet zich kunnen ontwikkelen tot een individu dat vrij en verantwoordelijk in het leven staat en naar eigen keuze zijn talenten kan gebruiken.

Met het overgrote deel van de Nederlandse jeugd gaat het goed. Zij vinden met het gebruikelijke vallen en opstaan wel hun weg, daarbij gesteund door hun ouders en omgeving, alsmede de basisvoorzieningen, zoals het onderwijs, van staatswege. Dat wil echter niet zeggen dat succes altijd is gegarandeerd. Het blijkt dat in onze huidige, drukke en ingewikkelde maatschappij kinderen en jongeren (en ouders) niet altijd makkelijk hun weg weten te vinden. Al die mogelijkheden, indrukken en verleidingen die van jongs van af aan op allerlei manieren op hen af komen, kunnen verwarrend en zelfs belastend zijn. Wat

tot de luxe van onze moderne welvaartsstaat gerekend kan worden – de enorme keuzemogelijkheden op de weg naar volwassenheid, betekent voor sommigen onder ons een last.

De Wetenschappelijk Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) spreekt in een recent rapport over schooluitval van ‘overbelaste jongeren’.³ Onderzoeksbureau Motivation vreest voor een tweedeling binnen de jongste generatie in Nederland.⁴ De Amsterdamse hoogleraar opvoedkunde Jo Hermanns constateert dat 14% van de Nederlandse kinderen een vorm van gespecialiseerde zorg krijgt, terwijl maar liefst 9% onterecht in deze categorie is terecht gekomen.⁵ Daar komt bij dat de huidige (inmiddels demissionaire) regering onvoldoende antwoord heeft op een aantal maatschappelijke uitdagingen ten aanzien van de ontwikkeling van kinderen en jongeren. Dat vraagt om een krachtig en helder liberaal standpunt. Te veel is traditioneel door de liberalen overgelaten aan christelijk (nadruk op het gezin als hoeksteen) en socialistisch (nadruk op zorg en uniformiteit) beleid. Vanuit de gedachte dat het met de staatsvoorziening van goed onderwijs wel lukt en dat de verantwoordelijkheid voor de ontwikkeling van hun kinderen toch bij de ouders ligt. Dit kan onterecht de indruk wekken dat liberalen ten aanzien van kinderen, afgezien van de kerntaken onderwijs en gezondheid, geen rol voor de overheid zien weggelegd.

KIND ALS INDIVIDU

Kinderen nemen binnen het liberalisme een bijzondere positie in. Liberalen zien in kinderen reeds individuen met bepaalde onvervreembare rechten.

Desalniettemin zijn kinderen nog niet de ‘volwaardige’ individuen met alle rechten en plichten die aan volwassenen worden toegekend. Een kind kan bijvoorbeeld nog niet volledig op de eigen verantwoordelijkheid worden gewezen, of autonoom keuzes maken. Kinderen verdienen daarom steun van hun ouders, hun omgeving en de staat bij hun ontwikkeling tot zelfstandige volwassen individuen. Voor liberalen is daarbij van groot belang dat kinderen voldoende ruimte krijgen om zich tot zelfstandige individuen te ontwikkelen en uiteindelijk in staat zul-

len zijn hun eigen keuzes te maken. De ontplooiing van het individuele kind tot een zelfredzame volwassene is gebaat bij een veilige omgeving die waarborgt en tot doel heeft dat kinderen leren zelf vrije keuzes te maken in verantwoordelijkheid. Want om als volwassene optimaal met de mogelijkheden en vrijheden om te kunnen gaan is het van groot belang reeds als kind te leren verantwoordelijke keuzes te maken.

In het liberale jeugdbeleid zoals dat is uitgewerkt door de VVD-werkgroep jeugd, zijn twee principes⁶ leidend:

1. Redeneer vanuit het individuele kind of de jongere en vanuit zijn of haar belang zich te ontwikkelen.
2. Organiseer aandacht en beleid zo dicht mogelijk bij het kind: internationale en nationale regelgeving vinden uitwerking in maatwerk dicht bij het kind.

ROL VAN DE STAAT

Voor de overgrote meerderheid van de kinderen in Nederland voorzien de ouders en de directe omgeving in een veilige sfeer waarbinnen het kind zich optimaal kan ontwikkelen. De ouders c.q. voogden zijn primair verantwoordelijk als belangenbehartigers van hun kinderen. Dat is wettelijk vastgelegd. Daarnaast is de staat bij uitstek de institutie die kinderen de middelen biedt om zich te emanciperen. Het is immers de staat die zorg draagt voor zaken die de primaire opvoeders en omgeving van het kind niet zelf kunnen realiseren, zoals goed onderwijs, gezondheidszorg, sociaal beleid en informatie. De staat neemt daarbij verschillende rollen aan al naar gelang de behoefte en noodzaak. Dat varieert van het bieden van kansen en weg nemen van belemmeringen in de ontwikkeling (school, sport, preventie), het informeren van ouders, tot het daadwerkelijk ingrijpen in het leven van een kind.

Slechts voor een beperkte groep kinderen past de staat deze laatste, omvangrijke en zeer vergaande rol. Indien ouders het belang van hun kind niet (kunnen) behartigen, moet de staat ingrijpen om zo te zorgen dat het kind niet de dupe van de situatie wordt. Daarmee wordt erkend dat de jeugd een bijzondere groep van individuen vormt

het fundamentele recht
van het individuele
kind op een veilige
leefomgeving
en voldoende
ontwikkelingskansen
kan soms een rol voor de
staat betekenen

binnen de samenleving, een groep waar zo nodig de staat de verantwoordelijkheid voor neemt. Willen we als samenleving immers de ontwikkeling van ieder kind in de ruimst mogelijke mate waarborgen, dan dienen kinderen voldoende kansen te krijgen hun talenten ook daadwerkelijk te ontplooiën. Daar hebben zij recht op.

Liberalen staan argwanend tegenover een staat die zich teveel mengt in de privé-sfeer van individuen. Een staat die bijvoorbeeld *en detail* gaat bepalen hoe ouders hun kinderen zouden moeten opvoeden of een staat die precies komt vertellen wat al dan niet goed voor de burgers is. Die angst is terecht. De staat heeft in beginsel niets te zoeken achter onze voordeuren. Dit onderscheidt liberalen klip en klaar van christendemocraten en socialisten, die traditioneel aan de staat een veel grotere rol toestaan.

Er zijn echter ook voor liberalen uitzonderingen, waarbij de staat wel degelijk een kijkje achter de voordeur mag nemen. De vrijheid van de één houdt immers op waar zij in botsing komt met de vrijheid van de ander, ook als het daarbij de vrijheid van de opvoeder(s) betreft tegenover de vrijheid van het kind. Het fundamentele recht van het individuele kind op een veilige leefomgeving en voldoende ontwikkelingskansen – zoals verankerd in het Kinderrechtenverdrag – kan in bepaalde gevallen een (grotere) rol voor de staat betekenen. In dergelijke uitzonderingsgevallen, waar het belang van het kind in het geding is, mag de overheid door de voordeur komen. Doelstelling van dergelijk overheidsingrijpen dient altijd een zo snel mogelijk herstel van de veilige omgeving en de ontwikkelingskansen van het kind te zijn.

BELANG VAN HET KIND

Vanuit deze uitgangspunten past een verkenning wanneer het belang van het kind in het geding is en dus wanneer de overheid zijn verantwoordelijkheid mag en moet nemen zonder afbreuk te doen aan de eigen verantwoordelijkheid van het kind en aan die van de ouders. Daarbij neemt de eigen verantwoordelijkheid van het kind toe naarmate het ouder wordt. Wij vertrouwen dat elk kind zich uit eigenbelang wil ontwikkelen tot een vrij en verantwoordelijk mens en de weg daar naartoe op eigen wijze en naar eigen keuze zal ontdekken, gesteund door zijn omgeving.⁷ Door grenzen aan te geven en waarden en normen te stellen leert die omgeving aan de jongeren

hun verantwoordelijkheidsbesef in de praktijk en kunnen zij vanaf een bepaald moment in hun ontwikkeling daarop worden aangesproken, zelfs al zijn ze niet formeel volwassen. Tegenover de ruimte die kinderen en jongeren mogen verwachten om zich te ontplooiën, staat de liberale verwachting dat zij die ruimte zullen gebruiken en met die ruimte zullen experimenteren.

Ieder kind heeft in de eerste plaats recht op ouders (of voogd) die opkomen voor zijn of haar belang. De ouders hebben een wettelijke zorgplicht voor hun kinderen en kunnen als primaire opvoeders altijd worden aangesproken op hun verantwoordelijkheid voor het kind tot het meerderjarig is. Zij hebben de vrijheid de opvoeding naar eigen goeddunken in te richten.

Het belang van het kind laat zich omschrijven als 'op te groeien in een veilige omgeving die kansen biedt voor de ontwikkeling van kind tot volwassene zoals biologisch bewezen en pedagogisch beschreven'⁸. Zodra de ouders hun zorgplicht niet nakomen en daarmee het belang van hun kind niet meer behartigen, moet de overheid ingrijpen om te zorgen dat iemand dat wel doet. In het belang van het individuele kind en in het belang van de samenleving (waarover later meer).

PREVENTIE: KANSEN IN PLAATS VAN ZORG

Het overheidsoptreden in noodsituaties moet als uitzonderingsgeval worden beschouwd en dat is een belangrijk punt waarin liberalen zich onderscheiden van de andere politieke stromingen. In plaats van een zorglabel geloven wij in een kanslabel voor kinderen. Investeer in de ontwikkeling en de talenten van kinderen en jongeren en voorkom daarmee dat zij in complexe situaties terecht komen waar alleen nog dure en disruptieve ingrepen resten.

Dat is een wezenlijk andere benadering dan bijvoorbeeld het huidige kabinet tot nog toe heeft getoond. De discussie zoals die nu wordt aangestuurd door het kabinet, wordt gedomineerd door instituties. Een heldere inhoudelijke visie op het jeugdstelsel en op een essentieel fundament van pedagogische basisvoorzieningen, zoals hieronder omschreven, ontbreekt. Het aanbod van algemene en selectieve preventieve programma's is onvoldoende en vaak heel erg versnipperd in gemeenten.⁹

Dan is het niet nodig om zoals het kabinet wil, alle kinderen op te nemen in nutteloze dossiers met problemen die er in veel gevallen niet zijn. Om zorg en hulp af te

stemmen en te voorkomen dat er langs elkaar heen wordt gewerkt, dan is een dossier op zijn plaats.

Het is de vraag of de politiek de nu lopende evaluatie van de Wet op de Jeugdzorg aangrijpt om werkelijk tot een andere aanpak te komen. Mede om die reden kan er op dit moment helaas niet worden gesproken van uitzonderingen in de gevallen waarin de staat moet ingrijpen.

Liberalen kunnen hier een alternatief bieden omdat zij geloven in kansen en talenten. Een preventieve liberale benadering gaat uit van het volgende:

1. gewoon opvoeden en opgroeien
2. lokale verankering
3. professionaliteit

1. GEWOON OPVOEDEN EN OPGROEIEN

Het klinkt als een open deur maar in de praktijk blijkt dat ouders vaak worstelen met opvoedvraagstukken en daar niet altijd zelf een oplossing voor weten te vinden. De traditionele sociale verbanden, als de grote familie, de kerk, de zuil, waar jonge ouders van oudsher terecht konden met dat soort vragen, zijn nauwelijks nog functioneel. Waar ga je als ouders tegenwoordig naar toe met een vraag over bijvoorbeeld een druk kind of een kind dat niet wil eten? Sociale druk, het beste willen voor je kind, de stroom van informatie over alles wat er mis kan gaan en sociale isolatie maken ouders onzeker en dat leidt tot een toenemende behoefte aan opvoedingsondersteuning. Een daarmee samenhangend fenomeen is de kenmerkende neiging om eerder professionele hulp in te schakelen waardoor 'normale problemen' van kinderen te snel een zorglabel krijgen en niet meer in de gezinnen worden opgelost.¹⁰

Uitgangspunt moet zijn dat omgaan met 'gewoon' probleemgedrag een gewone opvoedingstaak is van ouders. Elke opvoeder doet dat – binnen moreel en maatschappelijk aanvaardbare grenzen – op zijn of haar eigen manier. De rol van de staat in deze is helpen met informatie en ondersteuning aan de omgeving van het kind en de jongere. Investeren in toegankelijke informatie over opvoeding en opgroeien kan een heleboel 'problemen' in een zo vroeg mogelijk stadium hanteerbaar maken voor ouders zelf. Dat dit op vele manieren kan,

heeft de Haagse VVD wethouder voor jeugd Sander Dekker laten zien toen hij in februari zijn opvoedcanon¹¹ presenteerde. Dit boek met tips over de opvoeding van kinderen heeft de gemeente Den Haag samen met de Haagse Hogeschool ontwikkeld. De opvoedcanon geeft ouders, leraren en hulpverleners een overzicht van de laatste inzichten op het gebied van opvoeden. 'Niet als tien geboden, maar als handleiding', aldus de liberale wethouder.

2. LOKALE VERANKERING

Een kind groeit op in wat een 'village' genoemd zou kunnen worden, dicht om het kind heen, in een gezin, in een buurt, op een school en een sportvereniging. Al deze onderdelen van de 'village' zijn van invloed op dat kind. De faciliterende rol van de overheid, gericht op kansen en preventie, moet zich daarom dicht bij het kind afspeelen. Op lokaal niveau kan het best worden beoordeeld welke middelen worden ingezet in de 'village', om kinderen en jongeren zich te laten ontwikkelen en hun talenten te ontdekken en te gebruiken. Dicht bij het kind liggen mogelijkheden om onderwijs, opvang en sport bij elkaar te brengen en zo individuele talenten optimaal de ruimte te geven. Niet door elkaar te belasten met andermans taken

maar wel door dit gehele aanbod aan kinderen in elkaar te schuiven en af te stemmen. Zo zullen bijvoorbeeld verlengde dagroosters voor kinderen tot 15 jaar veel rust brengen zowel voor kinderen als voor hardwerkende ouders die hun positie op de arbeidsmarkt kunnen verbeteren. Op dit moment wordt er op een aantal scholen in Nederland geëxperimenteerd met de verlengde schooldag. Het biedt meer kinderen de mogelijkheid talenten op allerlei gebieden te ontwikkelen en het houdt kinderen van de straat.

3. PROFESSIONALITEIT

Niet alleen ouders maar ook beroepsopvoeders binnen vooral kinderopvang en school, spelen een rol bij het opgroeien en de ontplooiing van kinderen. Ook daar mag worden verwacht dat 'gewone' problemen met kinderen worden gesignaleerd en aangepakt. Daartoe dient de overheid heldere eisen te stellen aan het pedagogische

kinderen nemen
binnen het liberalisme
een bijzondere
positie in

klimaat in kinderopvang en op scholen, in de eerste plaats door professionals via opleidingseisen goed toe te rusten voor deze belangrijke taak. Zij kunnen verergering van de problematiek vroegtijdig signaleren en vaak voorkomen, waardoor verwijzing naar specialistische voorzieningen in mindere mate nodig is.

De WRR gaat in het rapport over schooluitval, samengesteld onder leiding van Pieter Winsemius, nog een stap verder. In het onderzoek wordt geconstateerd dat er voor de groep jongeren die zonder diploma de school dreigt te verlaten, meer nodig is dan enkel kennisoverdracht. Winsemius ziet het als harde realiteit dat voor een groeiende groep leerlingen met extreem gedrag maar één oplossing is: de school moet zelf de opvoeding ter hand nemen. Niemand anders die het heeft gedaan. Een groot deel van deze groep jongeren heeft een ingewikkelde thuissituatie met een opeenstapeling van problemen. Bovendien heeft een belangrijk deel van deze jongeren al vroeg met geweld te maken gehad. Voor hen is de school de enige en laatste kans zich aan de problematische jeugd te onttrekken.

INVESTEREN SPAART GELD

De overtuiging dat vroegtijdig op de juiste wijze investeren uiteindelijk het meeste oplevert voor onze jeugd loopt als een rode draad door liberaal jeugdbeleid. Het draagt in de eerste plaats direct bij aan de kerndoelstelling, namelijk het kind en zijn omgeving zelfredzaam laten zijn in de ontwikkeling. Essentie is de veel grotere opbrengst van vroege en milde maar effectieve interventies, die kansen behouden voor kind en directe omgeving. Als te laat wordt ingegrepen, op het moment dat kansen al goeddeels zijn verdampt is herstel van de mogelijkheden nog nauwelijks mogelijk of alleen tegen zeer hoge kosten. Bovendien is 'later' bij veel ingrepen geen optie omdat de 'window of opportunity' voor de jongere zich dan al heeft gesloten.

Het gaat dus niet alleen om het individuele belang van de kinderen en jongeren. Het gaat ook om het jonge menselijke kapitaal dat straks nodig is om zijn bijdrage te leveren aan de maatschappij van de toekomst. De samen-

leving is niet gebaat bij zo veel uitvallers. Bovendien is het een simpele rekensom die laat zien dat het veel goedkoper is om te voorkomen dan om te repareren. Een kind in pleegzorg kost € 10.000 per jaar, een kind in een logeerkamer (residentiële zorg) kost € 50.000 op jaarbasis. Hoeveel preventieve maatregelen hadden met dergelijke bedragen genomen kunnen worden?

De vele miljoenen die op dit moment in jeugdzorg worden gepompt terwijl de wachtlijsten blijven oplopen, is dweilen met de kraan open. De kraan moet zo snel mogelijk dicht, zodat jeugdzorg zich kan richten op de echte probleemgevallen. Er zal immers altijd een groep jongeren zijn en blijven met zware en chronische problematiek.

Dat is zelfs met de beste preventieve maatregelen niet te voorkomen. Deze jongeren – naar schatting 5% van de jeugd in Nederland – verdienen onze aandacht en steun.¹² Zij kunnen die steun echter alleen krijgen als we voorkomen dat teveel jongeren onnodig een vorm van dure gespecialiseerde zorg ontvangen. Op dit moment ontvangt 14% van de jeugd dergelijke zorg, terwijl Jo Hermanns heeft vastgesteld dat 9% van onze jeugd eigenlijk kampt met 'gewone opgroei- en opvoedproblemen'. Het onterechte medisch of specialistisch stempel op deze jongeren is in vele opzichten onbetaalbaar.

KANSEN VOOR DE VVD

Er is op dit moment (nog) geen politieke partij die bereid is het roer om te gooien en de bodemloze financiële put van de jeugdzorg werkelijk te vervangen door preventieve investeringen in de jeugd, in de ontwikkelkracht van kinderen en jongeren zelf. Daar zitten de talenten die nodig zijn voor de toekomst en die moeten worden gekoesterd en tot bloei worden gebracht.

De VVD doet er goed aan zich te onderscheiden op jeugdbeleid. Liberalen geloven in de kracht van het individu en in de waarde van een veilige omgeving voor diens ontwikkeling.

Drs. A. Vriesendorp-Dutilh, voorzitter werkgroep jeugd en oudwethouder van jeugd en onderwijs. Drs. M. van Lierop-Schreinemachers, lid werkgroep jeugd en pleegouder.

NOTEN:

- 1 *Alle kansen voor alle kinderen*, Beleidsprogramma Programmaministerie Jeugd en Gezin, 2007-2011.
- 2 Verdrag inzake de Rechten van het Kind, artikel 6, lid 2, zie: <http://www.unicef.nl/media/147940/20091116%20kinderrechtenverdrag.pdf>.
- 3 P.Winsemius e.a., *Vertrouwen in de school. Over de uitval van 'overbelaste' jongeren*, Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, Den Haag, 2009.
- 4 Frits Spangenberg en Martijn Lampert, *De grenzeloze generatie en de eeuwige jeugd van hun opvoeders*, Motivation, 2009.
- 5 Prof.dr. J. Hermanns, *Het opvoeden verleerd. Rede bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar op de Kohnstammeerstoel aan de Universiteit van Amsterdam op dinsdag 9 juni 2009*, Amsterdam, 2009.
- 6 *Liberale kijk op jeugd*, Werkdocument van de VVD werkgroep jeugd, augustus, 2009.
- 7 Wij doen niet mee aan de populaire roep dat jongeren – de bekende 'jeugd van tegenwoordig' – niet deugen. Klagen over de jeugd is eeuwenoud.
- 8 *Liberale kijk op jeugd*.
- 9 Prof. dr. T.A. van Yperen, Nederlands Jeugd Instituut, Bijzonder hoogleraar onderzoek en ontwikkeling effectieve jeugdzorg Universiteit Utrecht.
- 10 zie noot 9
- 11 René F.W. Diekstra e.a., *Naar een canon van opvoeding*, Haagsche Hogeschool en Gemeente Den Haag, februari 2010.
- 12 Hermanns, *Het opvoeden verleerd*.

INTERNET ALS LIBERAAL COMMUNICATIEMIDDEL

ALEX KLEIN

Op 9 maart jongstleden sprak demissionair premier Jan Peter Balkenende de jaarlijkse Hofstad-reading uit. In zijn lezing ging Balkenende in op de grote voordelen van internet. Zo roemde hij de toegenomen contactmogelijkheden voor burgers via sociale netwerken, alsmede de mogelijkheid om kennis te delen en ervaringen uit te wisselen. De betrokkenheid van burgers bij de maatschappij zou via internet een extra dimensie krijgen. Hiermee betoonde de demissionair premier zich een veel grotere vriend van het internet dan koningin Beatrix die in haar kersttoespraak van 2009 nog grote zorgen uitte over dit medium. Internet zou mensen juist afstandelijk maken en iedere vorm van gemeenschapsgevoel teniet doen. Alex Klein betoogt in het hiernavolgende artikel dat Beatrix het internet tekort doet. Het medium kent grote voordelen en maakt onze samenleving veel liberaler, aldus de auteur.

In haar kersttoespraak van 2009 sprak koningin Beatrix over de maatschappij die in haar ogen steeds individualistischer wordt, wat er toe leidt dat burgers verder van elkaar af komen te staan en de omgangsvormen in de maatschappij verruwen. 'Het internet' wordt als één van de schuldigen van deze verandering aangewezen, ook al zegt Beatrix het niet met zoveel woorden. De komst van het internet heeft er echter voor gezorgd dat de samenleving steeds liberaler en democratischer wordt.

Toen het internet in de tweede helft van de jaren '90 sterk aan populariteit begon te winnen voorspelden de eerste visionairs dat internet een steeds grotere rol in het dagelijks leven zou gaan spelen. Zij kregen gelijk. Ruim 80% van alle Nederlanders maakt gebruik van internet.

De overheid en bedrijven verplaatsen hun diensten steeds vaker naar het internet, en ook sociale contacten worden in toenemende mate onderhouden achter de computer. Deze ontwikkelingen hebben geleid tot een aanzienlijke verandering in het leven van veel Nederlanders, vooral bij de jongere generaties. Voor scholieren en studenten is het internet met zijn schat aan informatie vrijwel onmisbaar geworden. De laatste jaren is ook het aantal negatieve geluiden over internet, zoals de toespraak van Beatrix, toegenomen. Het grootste bezwaar van veel critici is dat op internet alles maar gezegd kan worden, en dat er te weinig toezicht is. De vraag is nu of de voordelen van het massale gebruik van internet opwegen tegen de nadelen.

NIEUWE MEDIA

Allereerst heeft het internet enorme invloed gehad op de media. Toen het internet aan zijn opmars naar de Nederlandse huiskamers begon hadden veel kranten en omroepen er geen behoefte aan om gebruik te maken van de mogelijkheden van het internet. Dit gat is opgevuld door een nieuwe generatie media, die ook wel de 'nieuwe media' worden genoemd. In tegenstelling tot de 'oude media' (kranten en televisie) wisten deze nieuwe spelers in de mediasector in razend tempo een groot aandeel van de markt te veroveren door hun doelgroep aan zich te binden. Deze doelgroep bestond van oudsher uit goed opgeleide, blanke, jong volwassen mannen met een bovenmatige interesse voor het nieuws. Wat deze doelgroep aan de nieuwe media bond was een combinatie van razendsnelle verslaggeving (internet is altijd sneller geweest dan televisie en kranten) gecombineerd met een mate van interactie die bij de oude media niet aanwezig is. Veel nieuwe media gaven lezers de ruimte om onder

het artikel te reageren, wat van deze sites een combinatie van een nieuwsmedium en een discussieplatform maakte. Het beste voorbeeld van zo'n website is *Geenstijl.nl*. Deze site staat bekend om een combinatie van humor, een harde toon en onthullende onderzoeksjournalistiek. De laatste jaren zijn oude media, vooral kranten, op zoek naar manieren om te kunnen blijven concurreren met de nieuwsbronnen op het internet, die doorgaans gratis zijn en zichzelf financieren met advertenties. Tot op heden lukt dat slechts ten dele. De kranten slagen er niet in om de populariteit van de nieuwe media te evenaren en blijven op zoek naar manieren om de vertrekende lezer aan zich te binden. Wat dat betreft heeft de massale opkomst van het internet een positief effect op de markt gehad: de Nederlandse krantenwereld die jarenlang werd gedomineerd door dezelfde kranten is flink opengebrouwen, en men wordt gedwongen om te innoveren. Internet heeft gezorgd voor een sterkere marktwerking binnen de media.

INTERNET ALS ZEEPKIST

Wie vijftien jaar geleden een groot publiek wilde bereiken diende hiervoor gebruik te maken van massamedia. Dit was uiteraard niet voor iedereen weggelegd. De redacties van kranten hielden bijvoorbeeld streng toezicht op wat er op hun opiniepagina's verscheen. Op deze manier hadden de redacties van kranten en omroepen sterke controle op de nieuwsvoorziening van de burgers. Internet heeft dit alles veranderd. De hoge publicatiekosten die komen kijken bij oude massamedia als kranten en televisie, zijn bij internet niet aanwezig. Het is zeer eenvoudig om een website te maken en daar te plaatsen wat je maar wilt, waarna de gehele wereld het kan lezen. Bovendien is dit doorgaans ook nog gratis, waardoor de drempel om iets te publiceren bijzonder laag is. Zo is het internet in de loop der jaren een enorme, digitale zeepkist geworden. Iedereen kan er op klimmen om zijn mening te verkondigen. Aangezien er geen instelling is die 'de baas' is over het internet, zijn er ook geen belemmeringen in wat er geplaatst kan worden. Sommige bedrijven die gratis webruimte aanbieden stellen uiteraard eisen aan wat wel en niet geplaatst mag worden, maar deze belemmeringen

velen klagen
over
de anonimiteit
op internet

gaan zelden over politieke zaken. Er is dus geen centraal orgaan dat bepaalt wat je wel en niet mag zeggen op het internet. Hierdoor is internet verworden tot het ultieme liberale communicatiemiddel, met de vrijheid van meningsuiting als absoluut recht. Dit betekent wel dat de keerzijde van absolute vrijheid van meningsuiting pijnlijk duidelijk wordt: het internet is een prima plaats voor rechtsextremisten, terroristen en ander gespuis. Vanuit ons liberale perspectief zijn zulke meningen natuurlijk niet goed, maar het mooie van internet is dat onze mening hierover niet relevant is. Net als liberalen, socialisten en christendemocraten hebben ook communisten en neonazi's het recht hun mening te uiten. Het hele principe van internet is uiteindelijk dat het een enorm grote ontmoetingsplaats is van gelijkgestemden. Of dit nu ouders van puberende kinderen zijn, homoseksuelen die alleen op internet hun geardeerdheid toegeven, of radicale imams die volgelingen proberen te werven.

CONTROLE OP OVERHEID

In een democratie heeft het volk de mogelijkheid om de politiek te controleren. Ze kunnen bij de verkiezingen politici afstraffen en belonen voor hun daden van de afgelopen periode. Vroeger verliep deze controle met behulp van de media, die de politiek in de gaten hielden en eventuele misstanden aan de burgers konden melden. Het nadeel hiervan was dat deze functie, die enorm belangrijk is in een democratie, in de handen lag van een paar instellingen: de kranten en de omroepen. En in het verleden is vaak genoeg gebleken dat de media niet altijd even neutraal zijn, en het is altijd maar de vraag hoe kritisch de publieke omroepen, die afhankelijk zijn van de overheid, zich op durven te stellen. Internet heeft hier verandering in gebracht. Met de komst van nieuwe media, die duidelijk buiten het oude politieke establishment staan, is de controle op de overheid groter geworden. Websites als *Geenstijl* zijn actief op zoek naar fouten van de overheid en publiceren elke politieke misstap, elke ongelijkheid en elke blunder die ze maar kunnen vinden. Deze verandering heeft openheid van de democratie verbeterd en zorgt er voor dat de overheid scherp blijft om zulke misstappen te voorkomen.

‘Wij kunnen nu spreken zonder te voorschijn te komen, zonder zelf gezien te worden, anoniem. Domweg, grofweg emoties uiten is makkelijk geworden. Op spreken zonder respect wordt niemand meer afgerekend’, aldus Beatrix in haar kersttoespraak. Ze ageert hiermee duidelijk tegen het internet, waar het mogelijk is om anoniem (of onder een pseudoniem) te blijven. Beatrix staat niet alleen in haar kritiek. De laatste jaren hebben velen in de media geklaagd over de anonimiteit op het internet. Mensen zouden ongestraft en ongecontroleerd zomaar dingen kunnen roepen, en dat ze hun reacties anoniem of onder een pseudoniem plaatsen zou ook nog eens erg laf zijn.

Deze meningen gaan voorbij aan de belangrijke rol die anonimiteit voor de vrijheid van meningsuiting speelt. Iemand die anoniem reageert wordt gegarandeerd niet persoonlijk afgerekend op zijn mening. Dat het in Nederland nogal eens gevaarlijk kan zijn om je mening te uiten werd heel duidelijk pijnlijk door de moorden op Pim Fortuyn en Theo van Gogh. En nog steeds moeten veel politici zwaar beveiligd door het leven. Wanneer mensen in het dagelijks leven hun mening niet kunnen uiten omdat die als politiek incorrect zou kunnen worden gezien, of omdat dit zelfs gevaarlijk zou kunnen zijn, dan is het internet een zeer geschikte plaats om toch deze mening te kunnen verkondigen. Op deze wijze draagt internet op een zeer goede manier bij aan de vrijheid van meningsuiting. Dat veel mensen op internet anoniem of onder een pseudoniem reageren levert nog een voordeel op: wanneer iedereen anoniem is, is iedereen in beginsel gelijk. Leeftijd, geslacht, beroep, woonplaats, ras, politieke overtuiging, al deze zaken spelen geen rol wanneer iemand anoniem aan een discussie op het internet deelneemt. Internet biedt aan iedereen ter wereld een platform om volledig vrij te discussiëren zonder hierbij belemmerd te worden door deze eigenschappen, terwijl men in het dagelijks leven in een discussie wel hierop beoordeeld kan worden, ook als dit niet relevant is voor het onderwerp op dat moment.

de razendsnelle
berichtgeving
maakt internet
in combinatie
met de mogelijkheden
tot interactie
aantrekkelijk voor
jonge generatie

Het internet draagt dus bij aan een verbetering van de vrijheid van meningsuiting, alsmede aan een betere marktwerking in de mediasector, en zorgt bovendien voor een sterkere controle op de overheid. Of, om het anders te formuleren: aan een liberalere en democratischere samenleving. Toch is niet iedereen hier even blij mee. Veel mensen pleiten voor maatregelen die de functie van het internet als vrijplaats zouden moeten beteugelen. Natuurlijk bestaat er al wetgeving die de excessen van het internet voldoende kan bestrijden. Het internet als geheel heeft geen overkoepelend orgaan dat alles controleert, maar nationale overheden houden het internet wel degelijk in de gaten. Zo zijn discriminerende teksten nog altijd verboden op internet, net als in het dagelijks leven. En alhoewel niet iedereen die iets discriminerends zegt direct wordt opgepakt, worden er af en toe wel mensen

opgepakt en woningen doorzocht. In 2007 viel de Amsterdamse politie twee woningen binnen van mensen die racistische teksten zouden hebben geplaatst op de extreemrechtse Amerikaanse website *Stormfront*. Dit is logisch: iets wat op straat niet mag, mag op het internet ook niet. Zo is kinderporno uiteraard ook ten strengste verboden, en bestaan er samenwerkingsverbanden tussen overheden uit diverse landen om dit probleem tegen te gaan. Maar verder

is het internet tot op heden redelijk gevrijwaard van controle door de Nederlandse overheid. Sommige politici willen hier verandering in brengen. Zo pleitte de PvdA er bij monde van toenmalig kamerlid Aleid Wolfsen in maart 2006 voor om iedere internetgebruiker een internetsofnummer of internetpaspoort te geven, zodat men altijd kan achterhalen wie iets op internet heeft gezet. Dit is een directe afrekening met de anonimiteit van mensen op het internet, en zou geen goede ontwikkeling zijn omdat het een deel van de vrijheid van meningsuiting wegneemt. Maar ook op indirecte manieren proberen mensen de liberaliserende werking van internet te verstoren. Zo adviseerde de commissie-Brinkman minister Plasterk om belasting te heffen op internetaansluitingen, en dat geld te gebruiken om te investeren in kranten. Deze verstoring

van de marktwerking heeft als gevolg dat innoverende nieuwe media worden benadeeld in het voordeel van de kranten, die er maar niet in slagen met de nieuwe technologische ontwikkelingen mee te gaan en hun inkomsten sterk terug zien lopen. Plasterk heeft dit voorstel na enige aarzelingen niet overgenomen. Maar het lijkt onvermijdelijk dat het internet in de komende jaren te maken gaat krijgen met maatregelen van de overheid die haar liberaliserende en democratiserende werking zullen tegengaan.

BEATRIX

Om terug te komen op Beatrix: in haar kersttoespraak doet ze het internet en andere moderne communicatiemiddelen tekort door louter zaken die in haar ogen negatief zijn te belichten. Het internet zorgt voor een sterkere marktwerking op het gebied van media, biedt burgers een enorme schat aan informatie, geeft de mogelijkheid

internet draagt bij aan verbetering van de vrijheid van meningsuiting

tot meningsuiting zonder angst voor gevolgen, en versterkt de controle die een burger kan uitoefenen op de overheid.

Al deze voordelen negeert Beatrix, en zij noemt alleen een vermeende verruwing van de maatschappij en de mogelijkheid om grofweg emoties te uiten als gevolgen van het internet. Het eerste gevolg is een sociale ontwikkeling die al lang voor de massale komst van het internet is begonnen, het tweede gevolg kan juist positief

zijn door de uitlaatklepfunctie van het internet.

Het zou onze koningin daarom ook sieren als zij in haar kersttoespraak van 2010 zou pleiten voor een betere bescherming van het internet als vrij communicatiemiddel.

A. Klein studeert politicologie aan de Universiteit Leiden. Hij liep eind 2009/begin 2010 enige maanden stage bij de Prof. mr. B.M. Teldersstichting in het kader van onderzoek ten behoeve van zijn bachelorscriptie.

'CLIMATEGATE' EN ANDERE IPCC-SCHANDALEN

HANS LABOHM

De laatste maanden komen steeds 'nieuwe' wetenswaardigheden omtrent het klimaat boven tafel. Wetenswaardigheden die bij nader inzien lang zo nieuw niet zijn, maar die door diverse klimaatwetenschappers, verbonden aan het Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC), geruime tijd zorgvuldig geheim werden gehouden voor het grote publiek. Zelfs nu langzaam maar zeker de waarheid boven tafel komt spreken linkse politici nog steeds bij voorkeur van kleine 'slordigheden', in plaats van te vragen om nieuw onafhankelijk onderzoek. Klimaatscepticus Hans Labohm doet in zijn bijdrage de verschillende schandalen uit de doeken en waarschuwt voor de gevolgen van voortzetting van de klimaathysterie.

Op internet trekt 'Climategate' enorm veel aandacht. In de reguliere media is dat veel minder het geval. Dat is verbazingwekkend, want het betreft hier een wetenschappelijk schandaal dat zijn weerga niet kent. Wat was er aan de hand? Externe hackers of (waarschijnlijker) een interne klokkenluider hebben/heeft enkele maanden geleden duizenden documenten en e-mails van de CRU (Climatic Research Unit) van de 'University of East Anglia' (een van de belangrijkste leveranciers van temperatuurdata aan het VN-Klimaatpanel: IPCC) op internet gezet.

De informatie die naar buiten is gekomen, biedt een ontluisterend beeld van de wijze waarop een kerngroep van vooraanstaande en invloedrijke klimatologen heeft getracht de wetenschap naar haar hand te zetten door elke kritiek op hun favoriete menselijke broeikashypothese (ook wel aangeduid als AGW-hypothese; AGW = *Anthropogenic Global Warming*) te saboteren. Zij hebben ruwe temperatuurdata gemanipuleerd om aan te tonen dat de

aarde steeds warmer werd, terwijl dat niet of nauwelijks het geval was. Voorts hebben zij consequent geweigerd geïnteresseerde collega-wetenschappers inzage te geven in hun cijfermateriaal en berekeningen. Daarnaast hebben zij proberen te voorkomen dat buitenstaanders een beroep zouden doen op de Britse *Freedom of Information Act*, op grond waarvan zij die gegevens beschikbaar zouden hebben moeten stellen. Daarbij hebben zij te kennen gegeven de betrokken informatie nog liever te willen vernietigen dan vrij te geven. En, misschien het ergste van alles, zij hebben, en vaak met succes, door het uitoefenen van druk op redacties, weten te verhinderen dat hun opponenten artikelen zouden kunnen publiceren in gerenommeerde wetenschappelijke bladen. Daardoor hebben zij schade toegebracht aan de reputatie en carrières van collega-wetenschappers, in het bijzonder klimaatsceptici. Dit zijn stuk voor stuk doodzonden in de wetenschap.

Zowel in het Verenigd Koninkrijk als de Verenigde Staten zijn thans onderzoeken gestart naar deze onregelmatigheden. Verschillende AGW-aanhangers hebben deze praktijken veroordeeld, maar hebben tegelijkertijd verklaard dat dit schandaal niet van invloed is op de juistheid van de menselijke broeikashypothese. Maar gegeven de jarenlange succesvolle pogingen om klimaatsceptici te beletten hun werk in 'peer-reviewed' tijdschriften te publiceren, en – voor zover hen dat wèl lukte – dat werk te negeren, is dit toch een wonderlijke redenering. Bovendien hebben zij altijd beweerd dat de AGW-hypothese boven twijfel was verheven. Maar uit de e-mails blijkt dat de betrokken wetenschappers met hun handen in het haar zaten omdat zij de bescheiden temperatuurdaling over de laatste tien jaar (een van de best bewaarde geheimen van de klimaatalarmisten) niet konden verklaren.

Uiteraard doet 'Climategate' ernstige twijfels rijzen,

niet alleen aan de geloofwaardigheid van een kleine kern-groep van vooraanstaande klimatologen, maar gezien hun dominante invloed, ook aan de integriteit van de huidige klimatologische wetenschap meer in het algemeen. Het lijkt erop dat het niet meer gaat om een zoektocht naar de waarheid, maar om het *à tort et à travers* verdedigen van de menselijke broeikashypothese. Het is van het grootste belang dat die twijfels zo snel mogelijk worden weggenomen. Immers, als de wetenschappelijke grondslag van de AGW-hypothese niet deugt, zijn de miljarden die aan klimaatbeleid worden uitgegeven pure verspilling.

Na 'Climategate' is er nog een aantal nieuwe schandalen aan het licht gekomen. Allereerst was er 'Himalayagate'. Het IPCC beweerde dat de Himalaya-gletsjers in 2035 zouden zijn verdwenen. Dat was natuurlijk bedoeld om India over de streep te trekken om mee te doen aan een opvolger van het Kyoto-verdrag. Het IPCC heeft altijd met grote stelligheid verklaard dat het uitsluitend op 'peer-reviewed' artikelen afgaat. Maar in dit geval was de bron een passage in een artikel in een populair wetenschappelijk tijdschrift, die de auteur had gebaseerd op een opmerking – min of meer uit de losse pols – van een vrij onbekende Indiase wetenschapper tijdens een telefoongesprek. Toch kwam die opmerking in het IPCC-rapport terecht. Kritiek daarop van een prominent glacioloog, Georg Kaser uit Oostenrijk, werd genegeerd.

Dan was er 'Weatherstationsgate'. Specifieke protesten uit Australië, Finland, Frankrijk, Nieuw Zeeland en Rusland hebben inmiddels onomstotelijk aangetoond dat de CRU ruwe temperatuurdata uit die landen naar boven heeft 'bijgesteld' om aan te tonen dat er sprake is van een opwarming van de aarde. Maar op dit moment is nog onduidelijk of dit een significante invloed heeft gehad op het totaalbeeld van de curve van oppervlaktetemperaturen, zoals die door het VN-klimaatpanel is gebruikt.

Daarnaast hebben D'Aleo en Watts in januari een uitgebreid rapport gepubliceerd, waarin zij gekeken hebben naar de gemiddelde temperaturen van weerstations op aarde sinds 1950, die in het VN-rapport gebruikt zijn. Daaruit bleek dat de gegevens van vele meetstations in koudere gebieden in de loop der tijd waren geëlimineerd

uit de temperatuurreeksen, waardoor er relatief meer stedelijke metingen waren overgebleven. Uitbreiding van de gebouwde omgeving leidt tot lokale temperatuurstijging. Dit wordt het 'Urban Heat Island Effect' of stadseffect genoemd. De verandering van de samenstelling van de data heeft waarschijnlijk tot een – totaal kunstmatige – temperatuurstijging geleid.

Wat betreft de temperatuurgegevens van de CRU heeft het Britse KNMI verklaard het oorspronkelijke cijfermateriaal opnieuw te zullen bestuderen. Verwacht wordt dat dit onderzoek pas in 2012 zal zijn voltooid. Voorts was er 'Amazonagate'. Volgens het laatste IPCC-rapport zou klimaatverandering tot zo'n 40% van het Amazone-woud ernstig kunnen aantasten bij zelfs een kleine vermindering van de neerslag. Ook deze stelling bleek niet door 'peer-reviewed' literatuur te zijn gestaafd, maar te zijn ontleend aan een rapport geschreven voor het WNF door auteurs die geen specifieke kennis hadden op klimaatgebied.

En dan is er 'Africagate'. Volgens het IPCC-rapport van 2007 zou de voedselproductie in Afrika ernstig gevaar kunnen lopen. De

betrokken passage luidde: 'By 2020, in some countries [in Afrika], yields from rain-fed agriculture could be reduced by up to 50%.' Zelfs de voorzitter van het IPCC, Pachauri en de Secretaris Generaal van de Verenigde Naties, Ban Ki-moon, hebben dit in hun speeches vermeld. Dat was extra gênant want ook deze bewering was op onnauwkeurige bronnen gebaseerd.

Dan was er nog een 'Watergate'. Een door de Britse overheid gefinancierde wetenschappelijke studie van professor Nigel Arnell kwam tot de conclusie, dat bij significante temperatuurstijging een deel van de wereldbevolking toenemende waterproblemen (tekort) zou krijgen, maar een ander deel juist minder! Een eventuele opwarming zou echter per saldo een positief resultaat opleveren. Het IPCC meldde uitsluitend dat honderden miljoenen mensen meer waterproblemen zouden krijgen, maar vermeldde nergens dat tegelijkertijd meer mensen juist minder waterproblemen zouden krijgen.

En dan was er nog een 'Sealevelgate'. Volgens het IPCC-rapport zou Nederland voor 55% onder de zeespiegel liggen, terwijl dat in werkelijkheid veel minder is.

'Climategate' betreft een wetenschappelijk schandaal dat zijn weerga niet kent

De fout lag bij het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL), dat dit cijfer had aangeleverd, en niet bij het IPCC. Overigens ligt volgens het PBL 26% van Nederland onder NAP. En 59% is gevoelig voor overstromingen, niet 55%. In de IPCC-tekst zouden de twee door elkaar zijn gehaald zijn. Door het PBL dus. Hierover zouden we ons mijns inziens niet druk hoeven te maken.

Ten slotte waren er nog vele andere schandalen, waaronder het toeschrijven van Katrina, overstromingen in Bangladesh en Engeland, alsmede andere extreme weersverschijnselen aan het menselijk broeikas-effect. Hiervoor is in de wetenschappelijke literatuur geen steun te vinden.

Uit het recente verleden kennen we overigens ook nog het 'hockey-stick'-schandaal. De 'hockey-stick' was een grafiek die een temperatuurreconstructie weergaf over de laatste duizend jaar. Deze liet van 1000 tot 1900 een geleidelijke daling zien (de steel) om na 1900 stijl naar boven af te buigen (het blad). Deze grafiek is inmiddels gediscrediteerd omdat de makers, Mann et al, de Middeleeuwse Warmteperiode en de Kleine IJstijd, die goed gedocumenteerd zijn, hadden verdood en ook met de temperatuurgegevens over de laatste decennia hadden geknoeid.

Maar het allergrootste schandaal is nog steeds niet door de meeste reguliere media opgepikt. De *Telegraaf* vormde daarop een uitzondering. Onder de titel, 'Klimaatleugens dateren van '96', schonk Edwin Timmer in de *Telegraaf* aandacht aan een wat ouder incident dat lange tijd onopgemerkt is gebleven, maar dat een keerpunt vormde in de geschiedenis van het IPCC, omdat het panel op dat moment definitief zijn wetenschappelijke onschuld verloor.

Edwin Timmer: 'Medewerkers van het fel bekritiseerde VN-Klimaatpanel IPCC hebben de wereld al in 1996 voorgelogen over een door de mens veroorzaakte klimaatverandering. Uit de officiële IPCC-publicatie van dat jaar verdwenen belangrijke relativeringen bij de aanname dat de menselijke CO₂-uitstoot een levensbedreigend broeikas-effect veroorzaakt. Onder meer de opmerkelijke conclusie dat geen van de onderliggende studies hard bewijs leverde voor humane invloed, werd vlak voor de

publicatie geschrapt.

"In de Verenigde Staten trokken verbijsterde wetenschappers nog wel aan de bel over deze verdraaiing van feiten, maar die kritiek werd niet gehoord", zegt de Nederlandse econoom en klimaatscepticus Hans Labohm. "Terwijl deskundigen toen al zeiden: er is geen menselijke vingerafdruk te zien in het klimaat."

Emeritus professor Frederick Seitz, een voormalige voorzitter van de Amerikaanse Nationale Academie voor wetenschappen, die in 2008 overleed, klaagde dat zeker vijftien conclusies over het ontbreken van bewijs waren aangepast of verwijderd.

Het artikel verscheen ook op de website van de *Telegraaf*. Opvallend was dat er in 24 uur tijd bijna 700 reacties op dit bericht kwamen. Wat opviel bij al deze schandalen was dat zij allemaal één kant – de opwarmingskant – opgingen en daardoor het klimaatalarmisme aanwakkerden. Was dit toeval? Of was dit opzet? Zeer waarschijnlijk het laatste. Immers vele jaren geleden had een van de IPCC-coryfeeën, Stephan Sch-

tot op heden is de
overwegende reactie
van de gevestigde orde
er een van bagatelliseren
en vergoelijken van de
schandalen

neider, al opgemerkt: 'On the one hand, as scientists we are ethically bound to the scientific method, in effect promising to tell the truth, the whole truth, and nothing but — which means that we must include all the doubts, the caveats, the ifs, ands, and buts. On the other hand, we are not just scientists but human beings as well. And like most people we'd like to see the world a better place, which in this context translates into our working to reduce the risk of potentially disastrous climatic change. To do that we need to get some broad-based support, to capture the public's imagination. That, of course, entails getting loads of media coverage. So we have to offer up scary scenarios, make simplified, dramatic statements, and make little mention of any doubts we might have. This 'double ethical bind' we frequently find ourselves in cannot be solved by any formula. Each of us has to decide what the right balance is between being effective and being honest. I hope that means being both.'

Achteraf gezien, kan worden geconstateerd dat het IPCC inderdaad het advies van Schneider heeft opgevolgd, maar 'being honest' trok daarbij vaak aan het kortste eind.

Tot op heden is de overwegende reactie van de

gevestigde orde er een geweest van bagatelliseren en vergoelijken van deze schandalen. Volgens hen zou de hoofdboodschap van het IPCC-rapport nog recht overeind staan. Er is sprake van de opwarming van de aarde met mogelijke rampzalige gevolgen. (In feite is de opwarming echter zo'n 11 jaar geleden gestopt, maar dat houdt men maar liever onder de pet.) Volgens de aanhangers van de AGW-hypothese is de mens daarvan voor het grootste deel de schuld, door de uitstoot van CO₂ als gevolg van het verstoken van fossiele brandstoffen. En het klimaatbeleid dient met kracht te worden voortgezet.

In ons land is na lang aandringen van vooral de VVD (Helma Neppérus) en de PVV (Richard de Mos) (voormalig) VROM-minister Jacqueline Cramer uiteindelijk toch akkoord gegaan met een onderzoek naar de fouten in het IPCC-rapport (door haar bij voorkeur met 'slordigheden' aangeduid). Maar zij heeft dat onderzoek opgedragen aan het Planbureau voor de Leefomgeving, dat nu niet bepaald neutraal staat in deze zaak. Immers dit orgaan heeft een belangrijke rol gespeeld bij het verspreiden van de alarmistische klimaatboodschap. Helma Neppérus vergeleek deze procedure dan ook met een verzoek aan de slager om zijn eigen vlees te keuren.

Maar al deze schandalen vertroebelen eigenlijk waar het in wezen over gaat: de juistheid van de menselijke broeikashypothese. De klimaatsceptici zijn van oordeel dat de menselijke broeikashypothese overtuigend is gefalsificeerd/weerlegd – er zijn simpelweg te veel contraindicaties. Terwijl de (uiterst geringe) hoeveelheid CO₂ in de atmosfeer inderdaad nog steeds stijgt, is de temperatuur de laatste 11 jaar nagenoeg stabiel gebleven, ja zelfs nog iets gedaald. Alleen al op grond van dit feit, is het weinig waarschijnlijk dat CO₂ een belangrijke klimaatforcering is en al helemaal niet dat kleine beetje CO₂ dat de mens toevoegt. Het grootste deel is immers van natuurlijke oorsprong. Vele klimaatsceptici vinden dat de huidige klimatologische wetenschap zwaar is verziekt. Zij wensen een open debat daarover. In Nederland heeft een groepje klimaatsceptici reeds jarenlang aangedrongen op een zodanige discussie, waarbij zij de voorkeur gaven aan het KNAW als moderator. Pas onlangs (februari 2010) heeft het KNAW verklaard daartoe bereid te zijn.

klimaatsceptici zijn van oordeel dat de menselijke broeikashypothese overtuigend is weerlegd

Op het politieke front is Kyoto zo dood als een pier. De klimaatconferentie in Kopenhagen over de opvolger van het huidige Kyoto-verdrag is mislukt. De Nederlander Yvo de Boer die vanuit de VN een belangrijke rol in de onderhandelingen speelde, heeft inmiddels zijn harp aan de wilgen gehangen en gaat nu bij KPMG 'nieuwe uitdagingen tegemoet'. Naar zijn zeggen heeft zijn beslissing niets met het fiasco van Kopenhagen te maken. Ook Jacqueline Cramer heeft inmiddels wegens kabinetsperikelen het veld moeten ruimen.

Belangrijker is echter dat landen met de meeste CO₂-emissies, zoals China en India niets voelen voor bindende verplichtingen om die uitstoot te beperken. Dat geldt eveneens voor alle andere ontwikkelingslanden. Daarnaast is in de Verenigde Staten de animo voor *cap & trade* tanende. Nog slechts weinigen verwachten dat de Senaat de desbetreffende voorstellen van president Obama zal goedkeuren. Dat zou dan betekenen dat ook de volgende klimaatconferentie in Mexico aan het eind van dit jaar geen ander resultaat dan Kopenhagen zal opleveren: een rituele erediensdienst van de broeikaskerk.

En ondertussen zijn er nog geen tekenen die erop wijzen dat het tot de EU is doorgedrongen dat de wereld na Kopenhagen is veranderd en dat Kyoto geen opvolger zal krijgen. Dat betekent dat we met een Europees mini-Kyoto zitten opgescheept. Dat heeft geen enkel aantoonbaar effect op de wereldtemperatuur – een andere goed bewaard geheim van de klimaatalarmisten. Maar het kost onze samenlevingen wél een vermogen. Wat is de zin daarvan? Een goed gevoel? Misschien ... althans zolang ons denken over het klimaat nog door obscurantisme wordt gedomineerd. Maar als de schellen van de ogen vallen, zal dat goede gevoel ook verdwijnen als sneeuw voor de zon. En dan zal men zich afvragen hoe het zo ver heeft kunnen komen.

Drs. H.H.J. Labohm is onafhankelijk econoom en publicist. Samen met Dick Thoenes en Simon Rozendaal is hij coauteur van Man-Made Global Warming: Unravelling a Dogma. Hij is tevens lid van de redactie van Liberaal Reveil. Zie ook: Hans Labohm, What Is Wrong With the IPCC? (http://scienceandpublicpolicy.org/images/stories/papers/other/Labohm-What_is_wrong_with_the_IPCC.pdf).

DE ZIN VAN STRAF

EEN KRITISCHE REFLECTIE OP HET HUIDIGE STRAFKLIMAAT

DENNIS DE KOOL

In Nederland neemt niet alleen het aantal straffen toe, maar worden de straffen ook steeds zwaarder. Zo is bijvoorbeeld sprake van een opvallende toename van levenslange gevangenisstraffen. Anderzijds blijkt uit recent onderzoek dat 85% van de Nederlanders van mening is dat rechters te lage straffen opleggen. De noodzaak van straf is dus in de Nederlandse maatschappij geen onderwerp van discussie. Integendeel, de roep om strenger te straffen wordt steeds luider. In deze bijdrage belicht Dennis de Kool de 'zin' van straf vanuit zes verschillende invalshoeken. Bovendien onderwerpt hij het huidige Nederlandse strafklimaat aan een kritische beschouwing, waarbij vooral de effectiviteit van de huidige wijze van straffen ter discussie wordt gesteld. Tot slot komt de auteur met een verrassend pleidooi, waarin een grote rol is weggelegd voor het fenomeen van zelfberechting.

BESCHAVINGSPROCES

Het straffen van misdadigers is van oudsher een vanzelfsprekend verschijnsel in de maatschappij.¹ In rechtsstaten worden doorgaans pas straffen opgelegd nadat een strafbaar feit is gepleegd. Een strafbaar feit is een in de wet met straf bedreigde gedraging. Al naar gelang de ernst van de gedraging wordt gesproken van een overtreding of een misdaad. In het strafrecht is vastgelegd op welke sancties normovertreders kunnen rekenen. Als gevolg van een beschavingsproces zijn de sanctiemogelijkheden in de loop van de tijd veranderd. In de late middeleeuwen voorzag het strafrecht in wrede vonnissen die in het openbaar wer-

den voltrokken. Het publiekelijk verminken van misdadigers was een alledaags schouwspel dat gepaard ging met emoties en sensatiedrang.² De meest gruwelijke straf in die tijd was radbraken. Tussen 1830 en 1848 verdwenen de lijfstraffen uit het strafrecht van de meeste Westerse landen.³ Ook de doodstraf werd steeds minder als sanctie toegepast. In 1870 werd in Nederland de doodstraf afgeschaft voor delicten in vreedetijd. Inmiddels is in de hele Europese Unie de doodstraf verboden, maar bijvoorbeeld niet in vele deelstaten van de Verenigde Staten en China. Momenteel zijn geldstraffen en vrijheidsstraffen de meest voorkomende sancties.

ZES INVALSHOEKEN VAN STRAF

De zin van straf lijkt zo vanzelfsprekend te zijn, dat vrijwel niemand zich meer afvraagt wat nu precies het nut daarvan is voor de misdadiger en de maatschappij. Om die reden is het geen overbodige zaak om de zin van straf vanuit verschillende invalshoeken te belichten, namelijk een juridisch, psychologisch, economisch, ethisch, maatschappelijk en rationeel perspectief. Op basis van deze inzichten zal het huidige strafklimaat vervolgens worden onderworpen aan een kritische reflectie.

Juridisch perspectief: afschrikking

Vanuit juridisch oogpunt is het straffen van misdadigers een strafrechtelijke noodzaak. Het strafrecht mist namelijk haar afschrikwekkende werking als plegers van strafbare feiten niet gestraft worden.⁴ De zin van straf moet binnen dit perspectief dan ook gezocht worden in de (vermeende) preventieve werking. Volgens Schopenhauer zijn straffen pas zinvol wanneer het doel is om vergripen in de toe-

een risicoloze samenleving
is een illusie

komst te voorkomen. Hij voegt hier aan toe dat aan het strafrecht het beginsel ten grondslag moet liggen dat niet de mens, maar uitsluitend de daad bestraft wordt in een poging om herhaling te voorkomen.⁵ Een aantal auteurs wijst in dat kader op de noodzaak van proportionaliteit, namelijk de gedachte dat straf in een juiste verhouding moet staan tot het gepleegde strafbare feit. Kant en Schopenhauer trekken hier bijvoorbeeld de conclusie uit dat de doodstraf een aanvaardbare straf en passende afschrikking is voor (potentiële) moordenaars. Andere auteurs vragen zich echter hardop af of het proportionaliteitsprincipe in alle gevallen wel de juiste benadering is. Buitenproportionele straffen kunnen namelijk een grotere afschrikwekkende werking hebben. Als bijvoorbeeld het stelen van een televisie wordt bestraft met de evenredige sanctie dat het televisietoestel moet worden teruggegeven, dan heeft de potentiële dief niets méér te verliezen dan het gestolen goed. Tot op heden is de preventieve werking van straf overigens gering. Bovendien hebben daders altijd een reële kans dat hun daden onbestraft blijven, bijvoorbeeld wegens gebrek aan bewijs.

Psychologisch perspectief: wraak

Veel mensen die worden geconfronteerd met schade of leed als gevolg van een misdrijf zetten hun woede om in wraakgevoelens richting de dader die de schade heeft aangericht. 'Oog om oog, tand om tand' is hierbij het motto. Hoewel wraakgevoelens van slachtoffers vanuit psychologisch oogpunt begrijpelijk zijn, kunnen kritische vraagtekens worden geplaatst bij wraak als rechtvaardiging voor straf. Ten eerste is wraak vaak primair ingegeven door persoonlijke emoties.⁸ Het gevaar van extreme en onbeheerste reacties is daarom groot.⁹ Volgens 'utilitarist' Bentham is door wraak gevoede straf zinloos, omdat sprake is van toevoeging van leed, zonder dat sprake is van compenserend geluk voor de mensheid. In de tweede plaats is wraak vaak een fundamentele vergissing.¹⁰ De misvatting is namelijk dat het aangerichte leed kan worden weggenomen of gecompenseerd door wrede bestraffingen. Bepaalde vormen van leed, zoals het verlies van een mensenleven, zijn op geen enkele wijze te compenseren, zelfs niet met de meest gruwelijke martelwerk-

tuigen. Nietzsche sprak dan ook de hoop uit dat de mens wordt verlost van de wraak. 'Wantrouw allen in wie de neiging tot straffen machtig is' was zijn advies.¹¹

Economisch perspectief: compensatie

Vanuit economisch oogpunt moet de zin van straf worden gezocht in de genoegdoening. De essentie van straf binnen deze benadering is het vergoeden van de schade aan de benadeelde(n). De adequate strafmaat is het redelijke resultaat van een kosten- en batenanalyse en daarom proportioneel van aard. De economische benadering van straf komt er in essentie op neer dat wie schade aanricht, deze schade moet herstellen. Koopmanszoon Schopenhauer pleit aan de hand van de koopmanstermen 'onderpand' en 'garantstelling' dat straf altijd in een juiste verhouding moet staan tot het gepleegde strafbare feit. De benadering van straf als compensatie kent echter een belangrijke tekortkoming. De impliciete veronderstelling is

roep om 'harde aanpak'
van criminelen is geen
teken van daadkracht,
maar van
onmacht

namelijk dat compensatie altijd mogelijk is. Deze veronderstelling is echter onjuist. Bij veel economische delicten is compensatie nog wel mogelijk. Wie bijvoorbeeld wordt betrapt op het plegen van fraude, kan door middel van een geldboete het toegebrachte leed compenseren. Bij een gewelddadige roofoverval is compensatie al veel moeilijker, omdat hier niet alleen sprake is van materiële schade, namelijk de gestolen goederen, maar ook psychische- of lichamelijke schade kan zijn toegebracht. Wanneer bij een roofoverval een dodelijk slachtoffer valt, dan is compensatie niet meer mogelijk. Levinas constateerde dan ook terecht dat bepaalde vormen van leed nog niet door al het geld van de wereld kunnen worden goedge-
maakt.¹⁴

Ethisch perspectief: rechtvaardigheid

Het morele principe van rechtvaardigheid kan worden opgevoerd om straf te legitimeren. Volgens Rousseau deed het rechtvaardigheidsbeginsel zijn intrede bij de overgang van de samenleving van de natuurtoestand naar de burgerlijke toestand. In de nieuw ontstane situatie werd gehandeld op basis van rechten en plichten in plaats van fysieke aandriften, zoals wraak. Deze rechten en plichten kwamen tot stand in wat Rousseau het maat-

schappelijk verdrag noemt. Volgens Rousseau worden de bepalingen van dit contract stilzwijgend aanvaard en erkend. Het verbreken van deze afspraken heeft daarom serieuze consequenties. 'Iedere boosdoener die het maatschappelijk recht aantast, wordt door zijn misdrijven opstandeling tegen en verrader van het vaderland; door de wetten te schenden is hij er niet langer lid van.'¹⁵ De zin van straf moet hier worden gezocht als een gerechtvaardigde reactie op de schending van maatschappelijke spelregels. Een kritische kanttekening is dat rechtvaardigheid een feilloze rechter en rechtsgang veronderstelt. De rechtsstaat kan echter fouten maken. Zo is het bijvoorbeeld niet uitgesloten dat onschuldige mensen worden gestraft, omdat ze hun onschuld niet kunnen aantonen. Omgekeerd kan het ook uitermate lastig zijn om strafbare feiten te bewijzen en daders op te sporen.

Maatschappelijk perspectief: rehabilitatie

Vanuit sociaal oogpunt is rehabilitatie een humane rechtvaardiging van straf.¹⁶ De gedachte achter rehabilitatie of resocialisatie is dat straf het gedrag van criminelen verandert in de vorm van heropvoedingsprogramma's, zodat ze in de toekomst niet opnieuw in de fout gaan. Duff ziet straf om die reden als een expressieve onderneming, waarbij daders aangesproken worden op hun rol als lid van de gemeenschap in de hoop dat zij hun gedrag verbeteren.¹⁷ De realiteit laat echter een weinig rooskleurig beeld zien. Rehabilitatieprogramma's zijn in de praktijk vaak niet succesvol.¹⁸ In Nederland zijn de recidivecijfers weinig hoopgevend. Ruim 70% van de ex-gedetineerden komt binnen zes jaar na ontslag opnieuw in aanraking met justitie.¹⁹ Ruim 56% van de mensen die ontslagen zijn uit penitentiaire inrichtingen komt binnen acht jaar opnieuw vast te zitten.²⁰ Aangezien niet alle daders worden opgespoord door de politie of vervolgd door justitie, zullen de echte recidivecijfers in de praktijk naar verwachting zelfs nog hoger zijn. Schopenhauer zou zich waarschijnlijk niet over deze cijfers hebben verbaasd. Volgens deze filosoof is de morele verbetering van de mens onmogelijk. Dat komt omdat ons karakter onveranderlijk zou zijn.²¹ Wel erkent Schopenhauer dat mensen in bepaalde situaties niet conform hun 'wil' handelen, bijvoorbeeld wanneer hun handelen het gevolg is van emoties of hartstocht. In de rechtspraak keert dit inzicht terug bij de zogeheten verzachtende omstandigheden. In

dat geval worden daden niet geheel aan daders toegerekend, bijvoorbeeld wanneer ze onder invloed van drugs waren of wanneer in een opwelling van emotie de stoppen doorsloegen. Het is echter lastig vast te stellen of een strafbaar feit het gevolg is van een verdorven geest of het resultaat is van een incidentele en ongecontroleerde emotie. Kant vond rehabilitatie om verschillende redenen verwerpelijk. In de eerste plaats vond hij dat mensen niet als middel mochten worden gebruikt om de maatschappij te beschermen. Ten tweede vatte hij het omvormen van daders conform maatschappelijke eisen op als een ernstige inbreuk op hun integriteit. Zijn redenering is dat iedereen het recht heeft een autonoom wezen te zijn.²²

Rationeel perspectief: uitschakeling

Vanuit rationeel oogpunt is straf een effectieve maatregel, omdat daders onschadelijk worden gemaakt. In de praktijk zitten de meeste mensen namelijk hun straf uit in de gevangenis. Het tijdelijk of permanent buiten de maatschappij plaatsen van deze mensen betekent dat ze geen verdere schade meer in de maatschappij kunnen aanrichten.²³ Deze rationele argumentatie brengt echter ook een aantal problemen met zich mee. Mensen met een levenslange gevangenisstraf of TBS-behandeling kunnen inderdaad geen schade meer aanrichten in de maatschappij. Daar staat tegenover dat de kosten om deze mensen achter de gevangensmuren te houden bijzonder hoog zijn. De kostprijs per plaats per dag in het gevangeniswezen is bijvoorbeeld 208 euro.²⁴ Het is dus een legitieme vraag of de baten opwegen tegen de kosten. Bij de daders die tijdelijk worden opgesloten, is het effect bovendien betrekkelijk. Vroeg of laat keren zij immers weer terug in de maatschappij, al dan niet met kwade bedoelingen. Daarnaast gaat achter deze pragmatische argumentatie een zekere kortzichtigheid schuil. De nadruk ligt namelijk op het onschadelijk maken van de daders (reactief sanctiebeleid) in plaats van het structureel oplossen van maatschappelijke problemen (preventief sanctiebeleid). Het opsluiten van een drugsbaron kan bijvoorbeeld de weg vrijmaken voor een opvolger en lost de kern van de drugsproblematiek niet op.

KRITISCHE BESCHOUWING

De zojuist besproken perspectieven bieden voldoende aanknopingspunten voor een kritische reflectie op het huidige strafklimaat in Nederland.

Juridische reflectie: voorkomen is beter dan genezen?

Strafrecht is sanctierecht. Een sanctie wordt dus pas opgelegd nadat de normovertreding heeft plaatsgevonden.²⁵ Het opleggen van zwaardere straffen aan daders verandert helemaal niets aan de hoeveelheid leed die zij al hebben aangericht. De roep om zwaarder te straffen van burgers en politici is daarom geen uiting van daadkracht, maar van onmacht. In plaats van veiligheid wordt schijnzekerheid geboden. Daarom is het beter om de aandacht primair te richten op preventie in plaats van punitief beleid. De centrale vraag is dan niet hoe de samenleving daders aanpakt, maar wat de samenleving concreet wil ondernemen om te voorkomen dat burgers daders worden. Het is daarbij van wezenlijk belang dat burgers die verantwoordelijkheid niet doorschuiven naar de overheid (wat thans lijkt te gebeuren), maar zelf ter hand nemen door middel van sociale controle. Dat vereist onder meer tactisch en daadkrachtig handelen richting medeburgers die in de fout gaan.

Psychologische reflectie: zelfberechting?

Vanuit psychologisch oogpunt kan de gewaagde stelling worden geponeerd dat daders de kans moeten krijgen om hun eigen rechter te zijn. Dit recht op zelfberechting moet niet worden gezien als een cynisch pleidooi, maar als een humane consequentie van het feit dat niemand mag worden gedwongen om een uitzichtloos leven te 'lijden'. Vanuit dit oogpunt is het uiterst merkwaardig dat levenslange gevangenisstraf vaak wordt gezien als een 'humaan' alternatief voor de doodstraf.²⁶ Doorgaans wordt in gevangenis met alle middelen getracht om zelfberechting tegen te gaan. Hierin schuilt een inconsistentie. 'Wanneer iemand zijn leven heeft verspeeld, waarom zou hij dan niet uit eigener beweging zijn leven mogen beëindigen?' vraagt Van Bemmelen zich hardop af.²⁷ Krol sluit zich hierbij aan. 'De beste straf voor een moordenaar van onschuldige mensen is de straf die hij zichzelf oplegt door na zijn daad zelfmoord te plegen.'²⁸ Een dader krijgt met dit recht een laatste kans om met zichzelf in het reine te komen. Daar hoeft geen beul of wraak aan te pas te komen. Bovendien is zelfberechting feilloos. Verder is sprake van optimale genoegdoening, omdat de dader met

de afschrikkende werking
van straffen is tot
op heden
niet
aangetoond

deze moedige daad het onrecht waar hij schuld aan heeft, zelf erkent. Uiteraard kan zelfberechting, afhankelijk van de ernst van het misdrijf, verschillende vormen aannemen. Voor daders van lichtere vergrijpen impliceert dit bijvoorbeeld het recht om zich te kunnen verzoenen met hun slachtoffers ('herstelrecht'). Dat kan het verwerkingsproces van slachtoffers vergemakkelijken en daders een reële mogelijkheid bieden om een echte doorstart in het leven te maken. Oprechte excuses van daders bij kleine delicten hebben mogelijk meer impact op slachtoffers dan een gevangenisstraf.

Economische reflectie: doodstraf als hypocriet taboe?

Hoewel in deze beschouwing niet wordt gepleit voor een herinvoering van de doodstraf, mag het opmerkelijk heten dat dit thema vanuit het compensatieprincipe een taboe is in de meeste Europese landen. In discussies over de doodstraf worden voorstanders vaak als onmenselijke barbaren weggezet.²⁹ Daarom is het opvallend dat grote denkers als Kant en Schopenhauer zich hebben uitgesproken voor de doodstraf. Vanuit hun oogpunt moet de doodstraf worden gezien als de noodzakelijke 'prijs' die men betaalt voor het nemen van een mensenleven. Dat is allesbehalve een primitieve redenering. Natuurlijk kan tegen dit argument worden ingebracht dat mensenlevens niet inwisselbaar zijn, dat onschuldige mensen ter dood kunnen worden gebracht, dat de doodstraf onomkeerbaar is, dat primitieve haatgevoelens gevoed kunnen worden en daders een herkansing ontnomen wordt. Daar staat tegenover dat het gangbare 'humane' alternatief van levenslang eveneens onomkeerbaar is, daders in de praktijk vaak herkansingsmogelijkheden niet benutten en dat risico's nu eenmaal bij het leven horen. Het risico om slachtoffer te worden van een dodelijk verkeersongeluk is in ieder geval aanzienlijk groter dan onterecht gestraft te worden. Desondanks pleit niemand voor het afschaffen van het verkeer.

Ethische reflectie: niemand kan straf ontlopen?

Volgens Plato ontloopt uiteindelijk niemand echte straf.³⁰ Hij doelt hier nadrukkelijk niet op een Goddelijke autoriteit die na het aardse leven een oordeel over onze

levenswandel velt. Onrechtvaardige daden resulteren volgens deze filosoof uiteindelijk in een ongelukkig leven. Onrecht lijden is daarom een betere optie dan onrecht doen. Plato schrijft dat we ons niet moeten laten misleiden door het feit dat de onrechtvaardige in eerste instantie een prachtige eerste koersheft kan lopen. Bij de finish wordt hij uiteindelijk uitgelachen en beschimpt. Hij zal met hangende oren en zonder krans afdruipen. Voor de rechtvaardige mens keert echter alles uiteindelijk ten goede. Ook Savater is van mening dat de mens voor slechtheid gestraft wordt door middel van gewetenswroeging en angst voor represailles.³¹ Volgens het gerechtigheidsprincipe van Schopenhauer draagt een ieder van ons al het loon en de straf met zich mee.³² Ook daders die ogenschijnlijk geen last hebben van hun geweten worden gestraft. Zij 'lijden' namelijk een immoreel leven zonder kwaliteit. In ethische zin komt dat dus neer op 'niet' leven. Dit is een geruststellende gedachte.

Maatschappelijke reflectie: de strafrechtelijke paradox?

Boutellier heeft betoogd dat de verwachtingen van de maatschappij ten aanzien van het strafrecht te hoog gespannen zijn.³³ Dit verlangen vloeit volgens Boutellier voort uit een vitalistische risicomaatschappij, waarin we maximale vrijheden en minimale risico's vanzelfsprekend achten. Door hoge eisen te stellen aan het strafrecht koesteren we de illusie dat de samenleving optimaal beschermd kan worden. De roep om strengere straffen vloeit daar rechtstreeks uit voort. Het gevolg daarvan is dat aan het strafrecht een betekenis wordt toegekend die het in feite steeds minder kan waarmaken. Boutellier spreekt in dat verband van de strafrechtelijke paradox. Volgens hem lijken we voor een keuze te staan tussen een sociale controlecultuur die geleid wordt door een pragmatische moraal, of een repressieve controlecultuur door de overheid. In het laatste geval wordt de strafwedloop³⁴ onvermoeibaar voortgezet.

Rationele reflectie: daders hebben recht op straf?

Een belangrijke impliciete veronderstelling van de wetgever is de vrije mens, die een rationele keuzevrijheid heeft om al dan niet het criminele pad op te gaan.³⁵ Hiermee

wordt impliciet een alternatief mensbeeld uitgesloten, namelijk het determinisme. Vanuit een deterministisch standpunt zouden straffen namelijk niet gerechtvaardigd zijn, omdat daders in dat geval niet beschikken over keuzevrijheid.³⁶ Binnen de rationele benadering wordt wel erkend dat keuzes niet altijd rationeel zijn. Om die reden gelden bij handelingen die het gevolg zijn van een hevige opwelling of ongecontroleerde emotie soms verzachtende omstandigheden. Aangezien daders als rationele actoren verantwoordelijk kunnen worden gehouden voor hun daden, hebben zij niet alleen de plicht, maar ook het recht om zich te verantwoorden voor hun daden. Volgens Kant is het onmenselijk om iemand zijn daden niet aan te

vanuit ethisch oogpunt
is straf zinvol
om het
rechtvaardigheidsgevoel
te herstellen

rekenen of om hem daarvoor niet te laten boeten op de manier waarop dat gepast zou zijn.³⁷ Daders hebben volgens Kant dan ook het recht om gestraft te worden. Door te straffen spreken we daders immers aan als verantwoordelijke mensen die verkeerde keuzen hebben gemaakt. 'De bestraffing van criminelen bewijst dat ze als mens serieus genomen worden.'³⁸

NUT VAN STRAF IS DISCUTABEL

Wanneer we terugkeren naar de centrale vraag van deze bijdrage, namelijk de zin van straf, dan moet worden geconcludeerd dat het 'nut' van straf minder vanzelfsprekend is dan het lijkt. Daarnaast moet de effectiviteit van het strafrecht op basis van de zes besproken perspectieven niet moet worden overgewaardeerd. De afschrikwekkende werking van straf is bijvoorbeeld tot op heden niet aangetoond. Daarnaast is wraak een slechte raadgever. Deze primitieve sentimenten moeten uit beschaafde samenlevingen worden verbannen. Straf kan wel nuttig zijn om het veroorzaakte leed te compenseren bij lichtere vergrijpen. Bij zwaardere delicten is dat vaak niet mogelijk. Vanuit ethisch oogpunt is straf wel zinvol om het rechtvaardigheidsgevoel te herstellen. Wel moet hierbij worden opgemerkt dat eventuele gerechtelijke dwalingen van de rechtsstaat een omgekeerde uitwerking kunnen hebben. Recidivecijfers tonen aan dat initiatieven om het gedrag van criminelen te verbeteren tot op heden weinig tot geen effect hebben. Vanuit rationeel oogpunt is straf op de korte termijn effectief, omdat gestrafte criminelen

tijdelijk geen schade meer kunnen aanrichten. Wel staan hier hoge maatschappelijke kosten van het gevangeniswezen tegenover. Bovendien komen de meeste daders vroeg of laat weer op straat te staan. Ook de doodstraf is discutabel vanuit een nieuwe invalshoek. De doodstraf beloont namelijk de lafheid van moordenaars, omdat zij wel het leven van een ander, maar niet dat van zichzelf durven op te offeren.

TER BESLUIT

Risico's horen, net als het kwaad, bij het leven. Een risicoloze samenleving is daarom een illusie. De roep om een 'harde aanpak van criminelen' is geen teken van daadkracht, maar van onmacht. Daarom is het belangrijk dat alles in het werk wordt gesteld om leed in de toekomst te vermijden of de kans daarop zo klein mogelijk te maken. De noodzaak van preventie is geen nieuw inzicht. Wel het pleidooi om de verantwoordelijkheid voor een leefbare samenleving niet primair op het bord van de overheid of de rechter te leggen, maar door burgers zelf in de vorm van sociale controle ter hand te nemen. Dat is geen overheidstaak, maar een burgerplicht. Ook het strafrecht brengt niet uitsluitend rechten, maar ook plichten met zich mee. Daders hebben dus zowel het recht als de plicht om zich als mens te verantwoorden voor hun daden. In de meest ideale situatie leggen zij niet indirect verantwoording af aan de rechtbank, maar rechtstreeks aan hun slachtoffers. Deze plicht van daders is in lijn met het noodzakelijke recht van slachtoffers om daders in hun ogen te kijken, zodat laatstgenoemden inzicht kunnen krijgen in het leed dat zij hebben aangericht. Eventuele verzoening kan beide partijen gemoedsrust geven. Wrok is in ieder geval slopend voor slachtoffers of nabestaanden. De meest verheven straf is vrijwillige zelfberechting. Deze schikking nieuwe stijl is nadrukkelijk geen cynisch pleidooi. Zelfberechting is namelijk eervol, feilloos en niet ingegeven door wraak. De hoogte van het offer is afhankelijk van de ernst van het delict en het morele geweten van de dader. Bij levensdelicten is zelfmoord het ultieme offer. Zelfberechting biedt betere kansen op verzoening met slachtoffers, omdat niet een derde partij (de rechtspraak), maar de daders zelf het initiatief nemen en rechtstreeks hun schuld erkennen. Dat vergemakkelijkt het verwerkingsproces van slachtoffers en het resocialisatieproces van

daders. Daders die oprecht spijt hebben nemen zelfberechting serieus. Daders die dat niet doen, kunnen uiteraard het klassieke strafproces tegemoet zien. Niemand zal dus straf ontlopen, ook de mensen niet die uit handen van politie en justitie blijven. Een amoreel en voortvluchtig leven is namelijk een zinloos leven. Dat is een straf waar geen rechter aan te pas hoeft te komen.

Dr. D. de Kool is als onderzoeker verbonden aan de Erasmus Universiteit Rotterdam.

NOTEN

- 1 W. Cragg, *The practice of punishment: towards a theory of restorative justice*, London/New York, 1992.
- 2 F. Jacobs, 'Straffen: beschaafde wraakzucht' in: *Filosofie en Praktijk*, 25^e jaargang, 2004, 5, pp. 8-21.
- 3 M. Foucault, *Discipline, toezicht en straf: de geboorte van de gevangenis*, Groningen, 1989.
- 4 C.L. Brettschneider, *Punishment, property and justice: philosophical foundations of the death penalty and welfare controversies*, Dartmouth, 2001.
- 5 A. Schopenhauer, *De wereld als wil en voorstelling*, Amsterdam, 1999, deel 2, p. 744.
- 6 Ibidem; Cragg, *The practice of punishment*; Brettschneider, *Punishment, property and justice*.
- 7 R. Cooter, en T. Ulen, *Law and economics*, New York, 2004.
- 8 R.C. Solomon, en M.C. Murphy (red.) *What is justice? Classic and contemporary readings*, New York/Oxford, 2000.
- 9 Brettschneider, *Punishment, property and justice*.
- 10 A. Schopenhauer, *Parerga en paralipomena: kleine filosofische geschriften*, Amsterdam, 2002, p. 661.
- 11 F. Nietzsche, *Aldus sprak Zarathoestra*, Amsterdam/Meppel, 1996, p. 102.
- 12 Cooter en Ulen, *Law and economics*.
- 13 Schopenhauer, *De wereld als wil en voorstelling*, p. 745.
- 14 E. Levinas, *Het menselijk gelaat*, Amsterdam, 2003, p. 67.
- 15 J.J. Rousseau, *Het maatschappelijk verdrag*, Amsterdam, 2000, p. 71.
- 16 Brettschneider, *Punishment, property and justice*.
- 17 R.A. Duff, *Punishment, communication and community*, Oxford, 2001.
- 18 J. Rachels, *The Elements of Moral Philosophy*, Boston, 1999.
- 19 Dienst Justitiële Inrichtingen, *Jaarbericht 2006*, Den Haag, p. 13.

- 20 Dienst Justitiële Inrichtingen, *Jaarbericht 2008*, Den Haag, p. 42.
- 21 Schopenhauer, *De wereld als wil en voorstelling*, p. 745.
- 22 Rachels, *The Elements of Moral Philosophy*.
- 23 Cooter en Ulen, *Law and economics*.
- 24 Dienst Justitiële Inrichtingen, *Jaarbericht 2008*, p. 43.
- 25 G.J.M. Corstens, *Het Nederlandse strafprocesrecht*, Arnhem, 1993.
- 26 Zie bijvoorbeeld Amnesty International, *De doodstraf in geen geval*, Amsterdam, 1989, p. 72.
- 27 J.M. van Bemmelen, *Het probleem van de doodstraf*, Amsterdam/Antwerpen, 1948, p. 50-51.
- 28 G. Krol, *Voor wie kwaad wil: een bespiegeling over de doodstraf*, Amsterdam, 1990, p. 55.
- 29 Zie: D. de Kool, 'De ontmythologisering van de doodstrafdiscussie', in: *Liberaal Reveil* 46e jaargang, 2005, nummer 4/5, pp. 166-172.
- 30 Plato, *Verzameld werk*, Antwerpen/Baarn, 1978 (deel III).
- 31 F. Savater, *Het goede leven: ethiek voor mensen van morgen*, Utrecht, 1996.
- 32 A. Schopenhauer, *Parerga en paralipomena: kleine filosofische geschriften*, p. 259.
- 33 H. Boutellier, *De veiligheidsutopie: hedendaags onbehagen en verlangen rond misdaad en straf*, Den Haag, 2005.
- 34 B. van Stokkum, 'De strafwedloop, punitieve verlangens in populistische tijden', in: *Filosofie en Praktijk* 25e jaargang, 2004, nummer 5, pp. 22-35.
- 35 J. ter Heide, *Vrijheid: over de zin van straf*, Den Haag, 1965.
- 36 Cragg, *The practice of punishment*.
- 37 P. Cliteur, *Moderne papoea's: dilemma's van een multiculturele samenleving*, Amsterdam, 2003, p. 117.
- 38 A. Margalit, *De fatsoenlijke samenleving*, Amsterdam, 2001, p. 233.

Zomerschool Teldersstichting

De filosofische grondslagen van het liberalisme

Van **maandag 23 tot en met donderdag 26 augustus 2010** organiseert de Teldersstichting wederom een zomerschool over de filosofische grondslagen van het liberalisme.

De zomerschool vindt plaats op de Internationale School voor Wijsbegeerte te Leusden en is bedoeld voor getalenteerde gevorderde studenten en zojuist afgestudeerden uit verschillende disciplines.

Aan de hand van inleidingen van verschillende sprekers – wetenschappers en politici – uit liberale en niet-liberale hoek zal worden gediscussieerd over filosofische en maatschappelijke thema's. In het verleden werden onder meer door Frits Bolkestein, Mark Rutte, Afshin Ellian, Anton Zijderfeld (conservatief socioloog) en Monika Sie Dhian Ho (directeur Wviardi Beckmanstichting, het wetenschappelijk bureau van de PvdA) inleidingen verzorgd.

Aan de orde komen onder meer:

- het liberale mens- en maatschappijbeeld
- de geschiedenis van het Nederlandse liberalisme
- kritiek op het liberalisme door andere ideologische stromingen
- liberalisme en de genetische wetenschap
- de staat, religie en de multiculturele samenleving
- liberalisme en milieu

De deelnamekosten zijn € 150,-. Dit is inclusief vier dagen volpensioen (exclusief drankjes aan de bar), een uitgebreid literatuurpakket ter voorbereiding en een 1-jarig donateurschap van de Teldersstichting, dat recht geeft op alle publicaties die dat jaar verschijnen en het kwartaaltijdschrift *Liberaal Reveil*.*

Ben je minimaal derdejaarsstudent of zojuist afgestudeerd en heb je affiniteit met het liberale gedachtegoed? Dan kun je je belangstelling voor de zomerschool kenbaar maken door je CV en een motivatie voor deelname te sturen naar de directeur van de Prof.mr. B.M.Teldersstichting:

dr. P.G.C. van Schie
Koninginnegracht 55a
2514 AE Den Haag
info@teldersstichting.nl

De aanmelding dient uiterlijk 1 juni in ons bezit te zijn. Er is een beperkt aantal plaatsen beschikbaar. Selectie van kandidaten zal eind juni / begin juli plaatsvinden op basis van de aanmelding en eventueel een persoonlijk gesprek.

Meer informatie is te vinden op www.teldersstichting.nl

* *Er is een regeling voor mensen voor wie de deelnamekosten aantoonbaar een obstakel voor deelname zijn. Ben je al donateur van de Teldersstichting? Dan bedragen de deelnamekosten €100,=.*